

Bir Sosyal Hakkın Yargılanması mı, Kişisel Bir Hakkın Yargılanabilir Sınırlarının Genişletilmesi mi? Siyasi Sorun Öğretisi Ekseninde ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları ile Türk Anayasa Mahkemesi'nin Bireysel Başvuru Kararları Işığında Sağlık Hizmetleri Özelinde Bir İnceleme

*Doç. Dr. Türker Ertas**

Özet

Hangi kataloğa ait olursa olsun her bir insan hakkının aynı değeri haiz olarak birbirini tamamlayıcı olması ve temel hak ve özgürlükler arasında herhangi bir hiyerarşi bulunmamasına işaret eden insan haklarının bütünselliği ilkesinin hem teori hem de uygulamada önemi ve geçerliliği her geçen gün artmaktadır. Bununla birlikte kişisel hak ve özgürlükler ile sosyal haklar arasındaki ikilemi yansıtan birtakım hukuki alanlar da hâlihazırda mevcudiyetini korumaktadır. Bunların başında bu iki hak türünün tabi olduğu hukuki rejim ve dava edilebilirlik kabiliyeti gelmektedir. Nitekim uluslararası insan hakları hukukunda kişi hak ve özgürlükleri ile sosyal hakların kataloglarının farklı belgelerde düzenlenip bunlar için farklı hukuki rejimler ve koruma mekanizmaları benimsendiği gözlemlenmektedir. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde yer alan hakların uluslararası sözleşme düzeyinde hayata geçirilerek ulusal hukuk düzenlerine yansıtılmasında tek bir sözleşme yerine ikiz sözleşmelerin tercih edilmesi bunun en çarpıcı örneğidir. Ülkemizin de bir parçası olduğu Avrupa Konseyi insan hakları sisteminde kişisel hak ve özgürlükler kataloğunun Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde, sosyal ve ekonomik haklar kataloğunun ise Avrupa Sosyal Şartı'nda düzenlenmesi; bu iki hak kataloğu arasındaki hukuki nitelik ve doğrudan uygulanabilirlik hususlarındaki ayrışmanın bir yansımasıdır. Nitekim AİHS sistemi, Sözleşme ve Ek Protokollerde güvence altına alınan hak ve özgürlüklere yapılan müdahalelerin yargılanabildiği tam zamanlı bir mahkeme olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ni öngörmektedir. Başka bir ifadeyle sosyal, politik, ekonomik ve kültürel unsurlar gözetilmeksizin evrensel niteliği haiz uygulanabilir ve yargılanabilir standartları olan hak ve özgürlükler AİHS ve Ek Protokollerinin güvence altına alarak yargısal denetim bünyesine aldığı hak ve özgürlükler olmuşlardır.

Peki, Avrupa Konseyi neden kişisel hak ve özgürlükler kataloğu için ulusal hukuk sistemlerini muhatap alan, iç hukuk düzenlerinde doğrudan uygulanmak üzere tasarlanan ve uluslararası bir mahkeme nezdinde ulusal uygulaması denetlenebilen bir sistem öngörmüş iken

* Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı, turker.ertas@deu.edu.tr, Tel: 05325028816.

sosyal haklar açısından böylesine bir sistemi tesis etmekten imtina etmiştir? Bu tercihin arka planında ilk kategori hak ve özgürlüklerin devlet iktidarı karşısında bireyin özgür olduğu özerk alan ile ilişkili olması karşısında ikinci kategoride bulunan hakların ise daha çok programsal niteliği ve sosyal yönü haiz haklar olarak ele alınması yatmaktadır. Başka bir ifadeyle kişisel hak ve özgürlükler evrensel yargılanabilir standartları haiz hak ve özgürlükler iken (pozitif statü hakkı niteliğindeki) sosyal hakların yargılanmaya konu evrensel standartlarının olup olmadığı hususu tartışmalıdır. Söz gelimi emeklilik yaşı, sosyal güvenlik prim oranları, konut desteği ve burs koşulları, işsizlik maaşı, finansman dışı bırakılan sağlık hizmetleri gibi sosyal karakteri haiz meselelerin yargılanabilir evrensel standartlarının olup olmadığı tartışmalıdır. Bu hususun bir yansıması olarak sosyal ve ekonomik hakların evrensel formülasyonları görece muğlak nitelikte olup bunların hayata geçirilme ölçüsü devletlerin veya hükümetlerin benimsediği belirli politikalar bünyesinde söz konusu olmaktadır. Nitekim BM Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 2. maddesinin birinci fıkrası Sözleşmede yer alan hakları yerine getirmede Sözleşmeye taraf devletlerin “mevcut kaynaklarının azami seviyesi ölçüsünde ve aşamalı bir şekilde ... önlemler alma” yükümlülüğünde olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde Avrupa Sosyal Şartı uyarınca da sosyal güvenlik, sağlık gibi hakları hayata geçirmede taraf devletler söz konusu hakları uygun veya yeterli bir şekilde sağlama yükümlülüğü altına girmektedir. Söz konusu hükümler sosyal hakların prensip olarak bir devlet veya hükümet politikasının tezahürü olarak düzenlenerek somutlaştırıldığı anlayışının birer yansımalarıdır. Bununla birlikte kişisel hak ve özgürlüklerin ve hatta siyasi hakların modern ve evrensel sınırları bulunup söz konusu sınırların varlığı bu tür hakların yargılanabilir niteliğine olumlu hizmet etmektedir.

Sosyal hakların hayata geçirilme ölçüsünün devletlerin veya hükümetlerin benimsediği belirli politikalar bünyesinde ve mali kaynakların yeterliliği ölçüsünde söz konusu olması, bu alanda bir siyasi sorun öğretisinin varlığına da yol açmıştır. Yasama ve yürütme organlarının politika belirleme alanında olan ve meselenin/ihtilafın çözümü için anlaşılabilir ve işlevsel yargısal standartları olmayan konular siyasi sorun kapsamında olup yargılanabilir niteliği haiz değildir. Yakın zamanda Fransız Danıştay'ın Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un Milli Meclis'i feshedip genel seçimleri yenilemesini anayasa aykırı bulmaması veya Fransız Anayasa Konseyi'nin emeklilik yaşını 62'den 64'e yükselten sosyal güvenlik kanununun ilgili hükümlerini anayasaya uygun bulmasının özünde ilgili yargı mercilerinin siyasi sorun öğretisini işletmesi vardır.

Siyasi sorun öğretisinin sosyal haklar veya sosyo-ekonomik edimler alanındaki sınırları son dönemde yargı kararları ile dolaylı da olsa törpülenmeye ve evrime uğramaya başlamıştır.

Bu hususta AİHM hamile bireyin acil müdahale eksikliği sebebiyle hayatını kaybetmesi (Mehmet Şentürk ve Bekir Şentürk v. Türkiye), devletin HIV virüsü taşıyan bireye ömür boyu tedavi hizmeti vermekten imtina etmesi (Oyal v. Türkiye), hastanenin altıncı katından düşen şizofreni hastasının hayatını kaybetmesi (Reynolds v. Birleşik Krallık), prematüre doğan bebeğin hastanede ölümü (Asiye Genç v. Türkiye), doğum öncesi tıbbi ihmal sebebiyle doğuştan zihinsel ve fiziksel engele sahip olma (Mehmet Ulusoy ve diğerleri v. Türkiye) gibi sağlık hizmetiyle ilişkili pek çok konuda ihlal kararı vermiştir. Söz konusu ve benzer davalarda Strasbourg Mahkemesi her ne kadar Sözleşme’de düzenlenen haklara aykırılıktan ihlal kararı verse de Sözleşme hükümleriyle devletin sağlık hizmetleri alanındaki sosyo-ekonomik edimlerini kaynaştırarak bir çözümleme yapmıştır. Başka bir ifadeyle AİHM, Sözleşme ve Ek Protokollerde yer alan hak ve özgürlüklerden birisine müdahale içermesi kaydıyla söz konusu hak ve özgürlüklerin sosyal niteliği haiz unsurlarını da yargılamaktadır. Bu bağlamda verilen ihlal kararları kaçınılmaz olarak devletin sağlık politikasının ve sağlık hizmetinin kalitesini gözden geçirerek değiştirmesi sonucunu doğuracaktır. Bu şekilde kişisel hak ve özgürlüklere müdahale oluşturduğu ölçüde sosyal haklar kapsamındaki edimler de dolaylı olarak da olsa Strasbourg Mahkemesi tarafından yargılanabilmektedir. Hemen belirtelim AİHM’nin sağlık bağlantılı birtakım davalarda da siyasi sorun öğretisini işleterek takdir marjına atıf yaptığı görülmektedir. Devletin bireylere temel sağlık sigortasını zorunlu tutması bunlardan birisidir (Bkz. De Kok v. Hollanda). Türk Anayasa Mahkemesi de son dönemde baktığı ve merkezinde tıbbi müdahale kaynaklı zararların olduğu birtakım başvurularda yaşam hakkı veya maddi-manevi varlığın korunması ve geliştirilmesi hakkına ilişkin ihlal kararı verirken sosyal haklara ilişkin hükümleri de destek norm olarak kullanmaya başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, sağlık hizmetleri, yargılanabilirlik, siyasi sorun öğretisi, takdir marjı

GİRİŞ

En etkili uluslararası/bölgesel insan hakları mekanizmalarının başında gelen ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile Sözleşmeye Ek Protokoller etrafında yargısal bir denetim mekanizması ile işleyen Avrupa İnsan Hakları Sistemi esasen II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa ülkelerinde sınırlı iktidar ve dengeli yönetimin devamına katkıda bulunmak üzere oluşturulmuştur. Bundandır ki Sözleşme ve Ek Protokollerde güvence altına alınan hak kataloğu baskın olarak hukuk devleti ve sınırlı devlet ilkeleri ile bağlantılı kişi hak ve

özgürlükleridir. Avrupa Konseyi'nin varlık nedeni, amacı ve işlevi göz önüne alındığında Konsey'in temel insan hakları belgesi olan AİHS'in klasik hak kataloğuna yer vermesinde yadırganacak bir durum yoktur. Sözleşme ve Ek Protokollerinde düzenlenen hak ve özgürlükler evrensel sınırları ve yargılanabilir ölçütleri olan hak ve özgürlükleri olduğu için Sözleşme'nin denetim organı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin de etkili bir şekilde faaliyet göstermesine ve Mahkeme'nin belki de en etkili uluslararası/bölgesel insan hakları mahkemesi olmasını sağlamaktadır.

AİHS ve Ek Protokollerinin güvence altına aldığı hak ve özgürlükler kataloğu negatif statü hakkı niteliğini haiz sosyal hakları dâhil etmemektedir. Bu husus öncelikle sosyal hakların Avrupa Konseyi bünyesinde ve Sözleşme sistemi içerisinde yargısal denetime tabi tutulmasını önlemektedir. Bununla birlikte Sözleşme'ye sosyal ve ekonomik hakların dâhil edilmemesinin arkasında yatan sebep de bizzat bu tip hakların program hak karakterini haiz olması karşısında doğrudan uygulanabilirliklerinin tartışmalı mahiyeti ve bu suretle de sosyal hakların yargılanabilir standartlardan mahrum olduğudur. Nitekim prensip olarak kişi hak ve özgürlükleri için ulusal politik organların ek bir düzenleyici işlem veya somutlaştırıcı adımda bulunmasına gerek olmamasına rağmen sosyal ve ekonomik haklar teşrii ve idari düzenleyici işlemler aracılığıyla ulusal hukukta tatbik edilebilir hüviyete bürünebilirler. Nitekim pozitif statü hakkı niteliğindeki sosyal ve ekonomik hakların devletin mali kaynaklarının ölçüsü oranında kademeli olarak yerine getirilmesi ilkesinin benimsenmesinin karşısında belirli bir dönem yerine getirilen veya sağlanan sosyal hakkın bu bağlamda ihlal edildiği iddiasının yargılanabilir ve evrensel standartlara sahip olması güçtür.

Her ne kadar sosyal hakların Avrupa İnsan Hakları sistemi içerisinde dava edilebilmeleri mümkün olmasa da AİHM bilhassa son dönemde Sözleşme ve Ek Protokollerinde düzenlenen bir hakkın ihlali ekseninde davaya bakarken sosyal hakların yerine getirilmesi kapsamındaki devletlerin edim ve yükümlülükleri de dâhil ederek bir inceleme yapmaktadır. Mahkeme'nin söz konusu yaklaşımı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi yoluyla sosyal hakların dolaylı olarak korunması kavramını ortaya çıkarmıştır. Nitekim Strasbourg Mahkemesi Sözleşme ve Ek Protokollerdeki haklardan birisinin kapsamı ile örtüştüğü ölçüde devletin sosyo-ekonomik yükümlülüklerini Sözleşme'de düzenlenen ilgili hakkın içeriğine entegre etmektedir. Bu şekilde sosyal hakların yargılanabilir ve kişi hak ve özgürlükleri ile kesişen kısmı Strasbourg Mahkemesi'nin denetimine tabi olmaktadır. İlgili sosyal hakkın program hüviyeti haiz, politik organların takdir yetkisi dahilinde ve yargılanabilir karakterden uzak olan kısmı ise Sözleşme hakları içerisine entegre edilmemektedir. Söz konusu kısmın yerine getirilmesinde ulusal politik

organların takdir yetkisi olduğu kabul edilmektedir. Bu husus siyasi sorun öğretisi ile açıklanmaktadır.

Türk Anayasa Mahkemesi de tıpkı AİHM gibi bireysel başvuru aracılığıyla görmekte olduğu davalarda AİHS'teki hakların kapsamıyla örtüştüğü sürece sosyal haklar veya sosyo-ekonomik edimlerin ilgili kesişim kümesini klasik haklarla bağdaştıracak şekilde bir inceleme yapmaktadır. Bu şekilde Türk anayasal düzeninde de Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru kararları aracılığıyla sosyal hakların dolaylı korunması kavramının yerleşmeye başladığını söyleyebiliriz. Bu doğrultuda AİHM'in pozitif yükümlülükler öğretisinden faydalanan Anayasa Mahkemesi, bazı durumların varlığı halinde bir sosyo-ekonomik yükümlülük ekseninde bir kişi hakkına ilişkin pozitif yükümlülüğün maddi boyutunun ihlal edildiğine dahi kanaat getirebilmektedir.

Çalışma Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Türk Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru kararlarında sağlık hizmeti özelinde sosyo-ekonomik yükümlülüklerin yargılanabilirliğine ve bu hususta siyasi sorun öğretisinin sınırlarına ilişkindir. Bu bağlamda öncelikle sağlık hizmeti ekseninde ve siyasi sorun öğretisi ışığında sağlık hakkının anayasal niteliği, doğrudan uygulanabilirliği ve dava edilebilirliği hususları tartışılacak; daha sonra ise sırasıyla AİHM ve Türk Anayasa Mahkemesi kararları ışığında sağlık hizmetine ilişkin yükümlülüklerin yargılanabilir karakteri incelenmeye çalışılacaktır.

I. SAĞLIK HAKKININ YARGILANABİLİRLİĞİ VE SİYASİ SORUN ÖĞRETİSİ

A. GENEL AÇIKLAMA

Yargılanabilirlik (justiciability) kavramı, bir meselenin mahkeme nezdinde görülebilmek veya incelenebilme kabiliyetini ifade eder; başka bir ifadeyle bir mahkeme, bir başvuruyu veya davayı inceleme ve esas hakkında karar verme yetkisini haizse meselenin yargılanabilir niteliği haiz olması söz konusudur¹. Prensip olarak bir başvurunun veya davanın görülüp görülmeyeceğine, yine söz konusu davanın açıldığı veya başvurunun yapıldığı mahkeme karar vermektedir; başka bir ifadeyle yargılama yetkisinin olup olmadığına karar verme yetkisi başvurunun yapıldığı veya davanın açıldığı mahkemeye aittir². Buna göre yargılanabilirlik için gerekli olan temel iki unsur yargılama yetkisini haiz bir merciin varlığı ve yargılama konusu olay veya normun esasa ilişkin incelemesi yapılırken ölçüt alınan hukuki normdur. Bir

¹ “Justiciability”, Cornell Law School - LII Legal Information Institute, 2025, [https://www.law.cornell.edu/wex/justiciability#:~:text=Justiciability%20refers%20to%20the%20types,the%20court%20cannot%20hear%20it.\(E.T. 06.09.2025\)](https://www.law.cornell.edu/wex/justiciability#:~:text=Justiciability%20refers%20to%20the%20types,the%20court%20cannot%20hear%20it.(E.T. 06.09.2025)).

² *Louis, Fisher/ Harriger Katy J.*: American Constitutional Law, 12. bası, Durham, North Carolina: Carolina Academic Press, 2019, s. 75.

mahkemenin söz konusu davanın esasına girme veya meseleyi yargılama yetkisinin olup olmadığı başta anayasa ve kanunlar olmak üzere mevzuatta belirtilir; bununla birlikte anayasal ve kanuni şartları sağlasa dahi bir mahkeme, önüne gelen davanın esasına girmekten ya da esası hakkında karar vermekten imtina edebilir³. Bu hususu işaret etmek için kullanılan ve anayasa hukuku öğretisinde ‘*siyasi sorun (political question)*’ olarak adlandırılan söz konusu ilke uyarınca politik organlar olan yasama ve yürütmenin takdir yetkisine bırakılan veya mahiyeti itibariyle bu politik organların takdir yetkisinde olan meseleler yargılanmaya elverişli ölçütler/standartlardan mahrumdur ve bu sebeple mahkemeler tarafından incelenemezler⁴. Buna göre siyasi sorun öğretisinde teknik olarak bir yargı mercii nezdinde yargılamaya elverişli bir mesele olmasına rağmen yargı merciiin dava konusunu nitelik itibariyle yargılamaya elverişli bulmayarak davayı incelemekten imtina etmesi söz konusudur.

Yargılanabilirlik ulusal düzeyde olduğu gibi pek tabii ki uluslararası düzeyde de olabilir. Nitekim mahkeme önüne getirilen mesele veya davada uygulanacak hukuki norm ulusal olduğu gibi uluslararası da olabilir; yine bir uyuşmazlığın çözüm mercii de ulusal olduğu gibi uluslararası yargısal benzeri (quasi-judicial) veya yargısal bir merci olabilir⁵. Bu hususta ise *insan haklarının yargılanabilirliği (justiciability of human rights)* yargılanabilirliği kavramı dikkat çekmektedir. Nitekim yargısal benzeri veya yargısal denetimi mümkün olan uluslararası normlar genellikle insan haklarına ilişkin uluslararası antlaşma hükümleridir. İnsan haklarının yargılanabilirliği kavramı, bir insan hakkının güncel veya pek muhtemel ihlalinin söz konusu olduğu durumlarda bağımsız ve tarafsız bir (yargısal) merci nezdinde hukuki giderim veya çare arama kabiliyetini işaret etmektedir⁶. İnsan haklarının yargılanabilirliği sadece teknik niteliği haiz olmayıp hak ihlallerine maruz kalan bireylere dava/başvuru hakkı vererek insan haklarının etkili bir şekilde uygulanmasını sağlar⁷. Nitekim insan haklarının yargılanabilir olması, mahkemeler tarafından hak ve özgürlüklere ilişkin normların incelenerek söz konusu hak ve özgürlüklerin bireyler üzerinde işlevsel ve etkili bir şekilde korunup korunmadığının tespiti

³ Louis/Harriger, s. 75.

⁴ Bkz. Louis/Harriger, s. 100; Vile, John R.: A Companion to the United States Constitution and Its Amendments, 5. bası, Santa Barbara, California: Preager, 2010, s. 82-83; Heringa, Aalt Willem Constitutions Compared: An Introduction to Comparative Constitutional Law, 6. bası, Den Haag: Eleven, 2021, s. 28-29; Martinez, Jenny S.: “Horizontal Structuring”, The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, Michel Rosenfeld ve András Sajó (Ed.), Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 573.

⁵ Bilková, Veronika: “Justiciability of Human Rights”, Elgar Encyclopedia of Human Rights, Christina Binder vd. (Ed.), Northampton, Massachusetts: Edward Elgar Publishing, 2022, s. 370-378, <https://www.elgaronline.com/display/book/9781789903621/b-9781789903621.justiciability.xml>. (E.T. 07.09.2025).

⁶ Courtis, Christian: Courts and the Legal Enforcement of Economic, Social and Cultural Rights: Comparative experiences of justiciability, Human Rights and Rule of Law Series 2, Geneva: International Commission of Jurists, 2008, s. 6.

⁷ Bilková, s. 370.

anlamına gelmektedir⁸. Bu şekilde bir hakkın yargılamaya konu olması; hakkı ihlal edilen bireyin yargısal merciler nezdinde etkili başvuru yapma hakkını haiz olması, ihlalin sonuçlarının ortadan kaldırılması veya mağdur lehine tazminata hükmedilmesi, sistematik veya gelecekteki muhtemel ihlallerin önüne geçilmesi gibi hususlara hizmet eder⁹.

Bir hak ve özgürlüğün yargılanabilirlik karakterini haiz olması için öncelikle uluslararası veya ulusal hukuki metinlerde garanti altına alınmış olması ve söz konusu hukuki belgenin yargılanabilirlik kriterini taşıyan bir mekanizmaya yer vermiş olması gereklidir¹⁰. Bir hukuki normun başlı başına varlığı yargılanabilirlik için yeterli değildir¹¹. Yine her ne kadar uluslararası bir normun veya uluslararası antlaşma hükmünün doğrudan uygulanabilir karakteri haiz olup olmaması ile yargılanabilirliği arasında doğrudan bir teknik bağ olmasa da bir kuralın muğlak olması pek tabii ki normun yargılanabilir evrensel standartlara sahip olma karakterini olumsuz etkileyecektir¹². Bundan dolayıdır ki hem uluslararası insan hakları hukuku öğretisinde ve literatüründe hem de uluslararası insan hakları hukuku uygulamasında insan hak ve özgürlüklerinin doğrudan uygulanması ve yargılanabilmesi düzleminde kişi hak ve özgürlükleri – sosyal ve ekonomik haklar ikiliği ortaya çıkmıştır.

B. SAĞLIK HAKKININ DOĞRUDAN UYGULANABİLİR NİTELİĞİ VE YARGILANABİLİRLİK KABİLİYETİ

Kişi hak ve özgürlükleri ile sosyal ve ekonomik haklar arasındaki ikilik, insan haklarının uluslararası düzeyde kurumsallaştığı ve yargısal denetime tabi tutulduğu II. Dünya Savaşı sonrası dönemin başından itibaren gözlemlenmiştir. Bu ikiliğin teorik esasında kişi hak ve özgürlüklerinin devlet iktidarını sınırlandırıcı bir işlevi haiz olurken sosyal ve ekonomik hakların nitelik olarak devletin sosyo-ekonomik alandaki pozitif edimleri üzerinden hayata geçirilmesi karşısında devleti daha çok müdahaleci konuma büründüren haklar olduğu görüşü yatmaktadır¹³. Buna göre negatif nitelikteki kişi hak ve özgürlüklerin yerine getirilmesi veya korunmasının yolu belirli hareketlerden kaçınma şeklinde tektir; ancak pozitif nitelikteki sosyal ve ekonomik hakların yerine getirilmesi hususunda hükümetin birden çok yol arasında bir takdir

⁸ *Courtis*, s. 6; *Bilková*, s. 370.

⁹ *Bilková*, s. 370.

¹⁰ *Courtis*, s. 6.

¹¹ *Bilková*, s. 370.

¹² Bkz. *Lemmens, Koen*, “General Survey of the Convention”, *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Pieter van Dijk vd. (Ed.), 5. bası, Cambridge, Antwerp and Portland: Intersentia, 2018, s. 4-6; *Bilková*, s. 370.

¹³ Bkz. *Grimm, Dieter*: “Types of Constitutions”, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Michel Rosenfeld ve András Sajó (Ed.), Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 127.

yetkisi vardır¹⁴. Bu hususa bir örnek vermek gerekirse yetkili yargısal merciin usulüne uygun olarak alınmış bir kararı üzerine yetkili güvenlik birimlerince yapılan bir aramanın yokluğu hâli, evrensel olarak bir kişi hakkı olan konut dokunulmazlığı hakkının ihlâli anlamına gelir; Bununla birlikte bir sosyal hak olan sağlık hakkı ise politik organların takdir yetkisi ve sağlık politikası bağlamında, bir genel sağlık sigortası kanunu çıkarılması üzerine yerine getirilmektedir.¹⁵ Bu husus esasen devletin pozitif edimini gerektiren kişi hak ve özgürlüklerinde ve kişi hak ve özgürlüklerinin yerine getirilmesindeki devletin pozitif yükümlülüklerinde dahi söz konusudur. Nitekim pozitif yükümlülüklerde bireysel otonomi odaklı ve esasen negatif statü hakkı niteliğinde olan bir haktan gereği gibi faydalanabilmek için devletin birtakım teşrii, idari ve eylemsel edimlerde bulunarak veya önlemler alması söz konusudur¹⁶. Yine her ne kadar devletin edimini gerektiren bir hak olsa da kanunla kurulmuş bağımsız ve tarafsız mahkeme huzurunda yargılanma hakkında en azından yargı merciin bağımsız ve tarafsız niteliğine halel getirecek birtakım evrensel standartların varlığından söz edebiliriz¹⁷. Bununla birlikte sağlık hakkının gerçekleştirilmesinde veya ihlal edilmesinde evrensel standartların varlığı tartışmalıdır. Söz gelimi bir yerleşim yerine hangi mesafeden itibaren herhangi bir sağlık tesisinin olmaması sağlık hakkının ihlali olarak değerlendirilebilir; bir doktorun kaç kişiye düşmesi durumunda sağlık hakkının ihlal edilmediği söylenebilir; bir klinikten asgari kaç gün sonrasına randevu verilebilmesi sağlık hakkının güvence altına alınmasına engeldir? Bu soruların cevaplarının evrensel standartları yoktur ve bu suretle söz konusu meselelerin yargılanabilirliği de tartışmalıdır. Bundan dolayıdır ki prensip olarak kişi hak ve özgürlüklerinde hâlihazırda hakkın sahibi birey hakkın kullanımı veya ihlali iddiasında bulunabilirken sosyal ve ekonomik haklarda ise hakkın başlı başına varlığı bireylere bir talep veya dava yetkisi tanımaz¹⁸. Bu sebeple sosyal ve ekonomik hakların tanınmalarının ötesinde yasama organı tarafından somutlaştırılması ve teşrii-idari düzenleyici işlemler aracılığıyla hususileştirilmesi gerekmektedir¹⁹. Hakkın ulusal hukukta kanun başta olmak üzere düzenleyici işlemler aracılığıyla somutlaştırılması ve hususileştirilmesi sonucunda söz konusu sosyal hak mahkemeler nezdinde yargılanabilir hüviyete bürünür²⁰. Ancak burada da bireylerin hakkında

¹⁴ *Grimm*, s. 127.

¹⁵ *Ertaş, Türker: Anayasa Hukukunda Sağlık Hakkı*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 129.

¹⁶ Bkz. *Lavrysen, Laurens: "System of Restrictions", Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Pieter van Dijk vd. (Ed.), 5. bası, Cambridge, Antwerp and Portland: Intersentia, 2018, s. 322-326.

¹⁷ Bkz. *David Harris vd.: Law of the European Convention on Human Rights*, 5. bası, New York: Oxford University Press, 2023, s. 452-466.

¹⁸ *Grimm*, s. 127.

¹⁹ *Grimm*, s. 127.

²⁰ *Bilková*, s. 370.

başvuru yaptığı hak, kişi hak ve özgürlüklerinin aksine evrensel standartları olan bir hak değil, ulusal hukukta politik organlarca çerçevesi ve içeriği belirlenen bir hak veya edimlerdir. Bundan dolayı sendikal haklar gibi negatif statü hakkı niteliğindeki sosyal hakları bir kenara bırakırsak sosyal ve ekonomik haklar devletin görece takdir yetkisi doğrultusunda belirlediği sosyal politikalar çerçevesinde belirmektedir²¹.

İnsan hakları hukukundaki kişi hak ve özgürlükleri – sosyal ve ekonomik haklar ikiliği kendisini öncelikle uluslararası hukukta göstermektedir. Şöyle ki Birleşmiş Milletler nezdinde hukuken bağlayıcı olan evrensel bir insan hakları sözleşmesi fikri, tüm hak türlerine yer veren tek bir sözleşmede değil birinci kuşak ve ikinci kuşak hakların farklı belgelerde düzenlendiği ikiz sözleşmelerde hayata geçirilmiştir²². Gerçekten de evrensel düzeyde kişi hak ve özgürlükleri ile siyasi haklar BM Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nde (KSHS); sosyal ve ekonomik haklar ise BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nde (ESKHS) güvence altına alınmıştır²³. Yine benzer şekilde Avrupa Konseyi bünyesinde de kişi hak ve özgürlükleri ile birtakım siyasi haklar Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde düzenlenirken, sosyal ve ekonomik haklar Avrupa Sosyal Şartı'nda güvence altına alınmıştır. Buna göre hem BM hem de Avrupa Konseyi düzeyinde kişi hak ve özgürlükleri ile sosyal haklar farklı rejimlere tabi tutulmuştur²⁴.

Kişi hak ve özgürlükleri ile sosyal haklar arasındaki rejim farklılığı uluslararası insan hakları hukukunda hemen göze çarpmaktadır. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz üzere BM bünyesinde bu iki hak katalogunun farklı uluslararası sözleşmelerde güvence altına alınması bu hususa zemin oluşturmuştur. Bu hususta göze çarpan ilk husus sosyal ve ekonomik hakların gerçekleştirilmesinde devletlerin mali kaynakları ölçüsünde sorumlu olması ve bu yükümlülüklerin kademeli olarak gerçekleştirilme esasına tabi olmasıdır. Nitekim kişi hak ve özgürlükleri ile siyasi hakların gerçekleştirilmesi açısından ulusal kaynakların yeterliliği gibi

²¹ Ertay, Sağlık Hakkı, s. 129.

²² Nitekim hem kişi hak ve özgürlükleri ile siyasi hakları hem de sosyal ve ekonomik hakları güvence altına alan BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi teknik olarak bir uluslararası antlaşma olmadığı için bağlayıcı niteliği de haiz değildir.

²³ Bkz. Davis, D.M.: "Socio-Economic Rights", The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, András Sajó ve Michel Rosenfeld (Ed.), Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 1022.

²⁴ Bkz. Ewing, K.D.: "Economic Rights", The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, András Sajó ve Michel Rosenfeld (Ed.), Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 1044-1047; Söz gelimi BM ESKHS'da güvence altına alınan haklar başlangıçta BM KSHS'un öngördüğü koruma mekanizmalarından ve BM İnsan Hakları Komitesi gibi bir denetleyici organdan mahrumdular. Bu hususta 1985 senesinde kurulan BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi nezdinde genel yorumlar ve hususi devlet raporları aracılığıyla sosyal ve ekonomik haklar koruma mekanizmasına kavuştular. BM İnsan Hakları Komitesi'nin 1966 tarihli Ek Protokol ile KSHS'deki hak ve özgürlükler üzerinde sahip olduğu bireysel başvuruları karara bağlama yetkisine ise BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi ancak 5 Mayıs 2013 tarihinde yürürlüğe giren Ek Protokol ile sahip olmuştur. Bkz. Davis, s. 1022; Courtis, s. 99-105; "Individual Communications", OHCHR, <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/individual-communications>. (E.T. 11.09.2025).

bir ölçüt söz konusu değildir²⁵. Konuya sağlık hakkı özelinde bakacak olursak devletin, bireylere sağlık hizmeti sağlama yükümlülüğünün ölçüsü her daim toplumun gereksinimi ve beklentileriyle örtüşmemekte olup burada da meşru sebep olarak kaynakların yetersizliği gösterilmektedir²⁶.

Sosyal hakların gerçekleştirilmesinde ulusal kaynakların yeterliliği ölçütü ve ulusal kaynakların yeterliliği doğrultusunda kademeli gerçekleştirme ilkesinin en çarpıcı normatif temeli ESKHS'nin 2. maddesinin birinci fıkrasıdır. Söz konusu hüküm şu şekildedir:

“Bu Sözleşme’ye Taraf her Devlet, münferiden ve ekonomik ve teknik plan başta olmak üzere uluslararası yardım ve iş birliği yoluyla, mevcut kaynakların azamisini kullanarak, bilhassa yasal düzenleme suretiyle alınacak tedbirleri de içerecek şekilde her türlü uygun yöntem vasıtasıyla, bu Sözleşme’de tanınan hakların tam olarak kullanılmasını aşamalı olarak sağlamak amacıyla tedbirler almayı taahhüt eder²⁷.”

Söz konusu hüküm aslında sosyal ve ekonomik hakların hukuki niteliği ve kapsamı hakkında da önemli bir fikir vermektedir. Nitekim kişi hak ve özgürlüklerinin mali kaynakların azamisinin kullanılarak kademeli bir şekilde yerine getirilmesi söz konusu değildir. Bu hususta hükümetler sağlık hakkı bağlamındaki yükümlülükleri yerine getirirken sahip oldukları mali kaynakları da göz önünde bulundurarak bir öncelik listesi belirleyebilirler²⁸. Nitekim Sözleşme’nin denetim organı ESKHK’nin sağlık hakkı ile ilgili 14. No’lu Genel Yorumu bu hususu işaret etmektedir. 14 No’lu Genel Yorum’un ilgili paragrafı şu şekildedir:

“Genel sağlık ve sağlık bakım tesislerinin, sağlıkla ilgili mal ve hizmetlerin ve ayrıca programların işleyişinin, taraf Devletin sınırları içerisinde mevcut olması gerekir. Bu tesis, mal ve hizmetlerin kesin niteliği taraf Devletlerin kalkınma düzeyi de dâhil olmak üzere pek çok etmene bağlı olarak farklılıklar gösterecektir²⁹.”

Uluslararası insan hakları hukuku düzleminde sağlık hakkının gerçekleştirilmesinde kaynakların yeterliliği ölçüsünde kademeli gerçekleştirme ilkesinin benimsenmesi kaçınılmaz

²⁵ Grimm, s. 127.

²⁶ Geyers, Sjef: “The Right to Health Care”, European Journal of Health Law, Cilt: 11, Sayı: 1: Mart 2004, s. 30.

²⁷ Sözleşme’nin tam metni için bkz. “International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights”, OHCHR, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>, (E.T. 11.09.2025); Hâlbuki KSHS’nin benzer nitelikteki 2. maddesi şu ifadelerle yer vermektedir: “Bu Sözleşme’ye Taraf her Devlet kendi ülkesinde yaşayan ve yetkisi altında bulunan bütün bireylere ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da başka bir statü bakımından hiçbir ayırım gözetmeksizin bu Sözleşme’de tanınan hakları sağlamak ve bu haklara saygı göstermekle yükümlüdür.” Sözleşme’nin tam metni için bkz. “International Covenant on Civil and Political Rights”, OHCHR, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>, (E.T. 11.09.2025).

²⁸ Juškevičius, Jonas / Balsienė, Janina: “Human Rights in Healthcare: Some Remarks on the Limits of the Right to Healthcare”, Jurisprudence/Jurisprudencija, Cilt: 4, Sayı: 122, 2010, s. 105-106.

²⁹ Bkz. General comment no. 14 (2000), The right to the highest attainable standard of health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights, Geneva, 2000, <https://digitallibrary.un.org/record/425041>, (E.T. 06.09.2025).

olarak hakkın evrensel sınırlarından ziyade ulusal politikalar çerçevesinde belirlenen ve uygulamaya geçirilen bir yapısının olduğu izlemine vermektedir. Devletlerin veya politik organların sağlık hakkının gerçekleştirilmesi hususunda sahip olduğu bu takdir yetkisi de hem hakkın dava edilebilirliğine hem de sağlık hakkının kapsamı açısından bir siyasi sorun öğretisinin varlığına işaret etmektedir.

Sağlık hakkının dava edilebilir karakterinin boyutna ilişkin diğer bir dikkat çekici husus ise bu hakkın kaynakların yeterliliği ölçüsünde kademeli gerçekleştirme ilkesine tabi olmayan bir unsurunun var olmasıdır. Söz konusu yükümlülükler literatürde “*derhal yerine getirilmesi gereken yükümlülükler (immediate obligations)*” denilmektedir³⁰. Söz konusu yükümlülükler sağlık hizmetlerini sunmada ayrımcılık yapmama ve acil tedavi-bakım hizmetleridir. İlk unsur uyarınca devletlerin pek tabi sağlık hakkını yerin getirmede var olan kaynakları ölçüsünde edimde bulunabilme imkânları olmakla birlikte bu kaynaklar ile oluşturduğu tesis, mal ve hizmetlerden yararlanma bakımından toplumda yaşayan kesimler arasında ayırım yapmaları kesinlikle yasaktır³¹. ESKHS’nin 2. maddesinin ikinci fıkrası ESKHS, 2/2. maddesinde “*Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, bu Sözleşme’de belirtilen hakların ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da başka bir statü bakımından herhangi bir ayırım gözetilmeksizin uygulanmasını taahhiüt ederler.*” ifadesine yer vermektedir. Yine ESKHK’nin 14 No’lu Genel Yorumu da benzer şekilde şu ifadelere yer vermektedir:

‘Sözleşme hakların giderek artan bir şekilde gerçekleştirilmesini tanımakla ve mevcut kaynakların sınırlı olmasından kaynaklanabilecek sıkıntıları kabul etmekle birlikte, taraf Devletlere hemen işlerlik kazanması gereken çeşitli yükümlülükler de yüklemektedir. Taraf Devletlerin, sağlık hakkıyla ilgili olarak, hakkın ayrımcılık yapılmaksızın kullanılmasını güvence altına almak (Madde 2.2)... yükümlülüğü gibi hemen yerine getirmeleri gereken yükümlülükleri bulunmaktadır.’

Sağlık hakkının yerine getirilmesinde derhal yerine getirilmesi gereken diğer bir yükümlülük de acil tedavi ve bakım hizmetleridir³². Söz konusu unsur Derhal gerçekleştirme ilkesine tabi olan söz konusu unsur ise uluslararası sözleşmelerin hükümleri veya denetim

³⁰ Ssenyonjo, Manisuli: Economic, Social and Cultural Rights in International Law, Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing, 2009, s 348; Asher, Judith: Right to Health a Resource Manual for NGO’s, Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010, s. 38.

³¹ Ertas, Sağlık Hakkı, s. 105.

³² Hunt, Paul: The Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health, Human Rights Council, Geneva: UN, 2004, s. 15-16, <https://digitallibrary.un.org/record/591658>, (E.T. 10.09.2025); Ssenyonjo, s.349.

organlarının yorum ya da kararlarından ziyade ulusal yargı kararlarıyla ortaya çıkmıştır³³. Bu hususta bir ulusal mahkeme kararı olarak Hindistan Yüksek Mahkemesi nezdinde görülen *Paschim Banga Khet Mazdoor Samity v. State of West Bengal* örnek verilebilir. Dava konusu olayda trenden düşme sonucunda beyin sarsıntısı geçiren Hint vatandaşı Hakim Seikh, altı farklı devlet hastanesine gitmesine rağmen bunların her biri de farklı gerekçelerle davacıyı acil servise kabul etmemiştir. Hakim Seikh nihayet Calcutta Tıbbi Araştırma Enstitüsü isimli özel bir hastaneye kaldırılmış ve tedavisi burada yapılabilmiş ancak tedavi gideri olarak 17.000 Rupî ödemek zorunda kalmıştır. Seikh ile mensubu olduğu Paschim Banga Khet Mazdoor Samity adlı tarım işçileri organizasyonu, Hindistan Anayasası'nın 21. maddesinde güvence altına alınan yaşam hakkının ihlal edildiği iddiası ile Batı Bengal Devleti'ne karşı dava açmıştır. Hindistan Yüksek Mahkemesi sağlık hakkı ile yaşam hakkı arasındaki bağlantıya dikkat çektiği kararında acil müdahale gerektiren ciddi yaralanmaları tedavi edebilecek düzeyde donatılmış temel sağlık hizmeti veren tesislerin oluşturulması devletin asli görevlerinden birisi olduğunu ve bu anayasal yükümlülükten mali kaynakların yetersizliği gerekçe gösterilerek imtina edilemeyeceğinin altını çizmiştir. Yüksek Mahkeme'ye göre devlet hastanelerinin bu yükümlülüğüne aykırı olacak şekilde acil bakım ve tedavi hizmeti sağlamaması ise Anayasa'nın 21. maddesinde düzenlenen yaşam hakkının ihlalini oluşturur³⁴.

Görüldüğü üzere uluslararası insan hakları hukukunda sağlık hakkını yerine getirmede devletlerin iki tür yükümlülüğü olup bunlardan birisi kaynakların yeterliliği ölçüsünde kademeli olarak yerine getirilecek yükümlülüklerdir. Bu kategori kabaca sağlık hakkının pozitif edim gerektiren tüm çerçevesini oluşturmaktadır. Diğer kategori ise derhal yerine getirilmesi gereken yükümlülükler olup bunlar ise ayrımcılık yasağı ve acil tedavi hizmetleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kategori aslında kabaca sağlık hakkının negatif kısmını oluşturmaktadır. Şöyle ki politik makamlar bir sağlık politikası çerçevesinde mali kaynakların belirli bir miktar tahsisi sonucunda sağlık hakkının ulusal sınırlarını ve kapsamını belirleme serbestisine sahiptir. Bu kategori sağlık hakkı bağlamında siyasi sorun öğretisine de girmekte olup dava edilebilirliği tartışmalıdır. Bununla birlikte belirlenen ve faaliyete geçirilen bir sağlık sisteminin bireylere karşı ayrımcılık gözetmeksizin uygulanması ile sağlık hakkının yaşam hakkı başta olmak üzere kişi hak ve özgürlükleriyle sıkı bir bağ içerisinde olduğu

³³ Bkz. *Hunt* s. 16.

³⁴ Bkz. "Paschim Banga Khet Mazdoorsamity Of Ors vs State Of West Bengal & Anr on 6 May, 1996", <https://indiankanoon.org/doc/1743022/>. (E.T. 11.09.2025).

yükümlülüklerde siyasi sorun öğretisi söz konusu olmayıp söz konusu yükümlülüklerin dava edilebilirliği tartışmasıdır.

II. AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ KARARLARINDA SAĞLIK HİZMETLERİ ÖZELİNDE SAĞLIK HAKKININ DOLAYLI OLARAK KORUNMASI

A. AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ’NİN HUKUKİ NİTELİĞİ VE DOĞRUDAN UYGULANABİLİR KARAKTERİ

4 Kasım 1950 tarihinde Roma’da imzaya sunulan ve 3 Eylül 1953 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, sözleşmecı devletlere adil yargılanma hakkından toplanma ve örgütlenme özgürlüğüne uzanan geniş bir hak kataloğu açısından yükümlülükler getiren bölgesel bir insan hakları sözleşmesidir. Sözleşme ve Ek Protokollerinde güvence altına alınan hak kataloğu BM Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’ndeki hak ve özgürlüklerle genel olarak örtüşmektedir³⁵. Yine Sözleşmede güvence altına alınan hak ve özgürlüklerin sınırlandırılma esaslarının düzenlenmesi ve Sözleşmeye taraf devletlerin ulusal hukuk düzenlerinde bağlayıcı olan bir yargısal denetim mekanizmasının varlığı da AİHS’nin öngördüğü insan hakları sisteminin çarpıcı özelliklerindendir³⁶. Yukarıda da belirttiğimiz gibi tıpkı BM gibi Avrupa Konseyi de kişi hak ve özgürlükleri ile siyasi hakları AİHS’te; sosyal ve ekonomik hakları ise Avrupa Sosyal Şartı’nda düzenleyerek bu iki hak kataloğunu farklı rejimlere tabi tutmuştur. AİHS’te ağırlıklı olarak kapsam ve sınırlandırma rejimi açısından evrensel niteliği haiz kişi hak ve özgürlüklerinin güvence alındığını söyleyebiliriz. Sınırları ve koruma alanı evrensel niteliği haiz olan bu tip hak ve özgürlüklerin anayasa ve kanunlarda düzenlenmesi de bir bakıma onların sınırlandırma rejiminin ortaya konulması sonucunu doğurmaktadır. Bu husus Sözleşme bünyesinde kurulan yargısal denetim mekanizmasının da işlevsel bir şekilde faaliyet göstermesine yol açmaktadır. Hâlbuki sosyal ve ekonomik hak ve özgürlüklerin sınırları ve bu hususun kaçınılmaz bir sonucu olarak bunlara yönelik gerçekleştirilen müdahalelerin hukuka aykırılığı meselesi daha muğlak ve ihtilaflı niteliği haizdir. Söz gelimi Avrupa Sosyal Şartı’nda sağlık, sosyal güvenlik gibi haklar için Sözleşmecı devletlere yüklenen hakkı uygun, mümkün olduğunca veya yeterli bir şekilde sağlama yükümlülüğü gibi program niteliği olan ve kesinlik ifade etmeyen ibareler AİHS açısından söz konusu değildir³⁷. Bu hususun bir yansıması olarak AİHS’in AİHM nezdinde kararların

³⁵ Lemmens, s. 4.

³⁶ Lemmens, s. 4.

³⁷ Bkz. Ertay, Türker: Karşılaştırmalı Anayasa Hukukunda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin Ulusal Statüsü ve Uygulanması, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2023, s. 33-34; Söz gelimi Avrupa Sosyal Şartının “Sağlığın Korunması Hakkı” başlıklı 11. maddesi şu şekildedir: “Sözleşmecı taraflar, sağlığın korunması hakkının etkili bir

bağlayıcı olduğu yargısal bir denetim mekanizması benimsemesi karşısında Şart'ın Sosyal Haklar Komitesi nezdinde yargısal olmayan ve kolektif başvuru sonucunda alınan kararların tavsiye niteliğinde olduğu bir denetim mekanizmasına yer vermesi gözlerden kaçmamaktadır.

B. AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ'NİN SOSYAL HAKLARLA İLİŞKİSİ

Modern sosyal devletlerde kişi hak ve özgürlüklerinin git gide sosyalleşmesi sonucunda sosyal, ekonomik ve kültürel hakların kapsamının zaman içerisinde daha somutlaşması söz konusudur³⁸. Kişi hak ve özgürlükleri ile sosyal haklar arasındaki bu etkileşim karşısında bu iki hak kategorisi arasında kesin sınırlar çizmek her geçen gün güçleştiği gibi bunlar arasındaki bağ da her geçen gün daha çarpıcı bir şekilde gözler önüne serilmektedir³⁹. Nitekim hem 1968 Tahran Bildirisi hem de 1993 Viyana Beyannamesi ve Eylem Programı; tüm insan hakları ve temel özgürlüklerin evrensel, bölünmez, birbiri ile bağımlı ve ilişkili olduğunu; ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan yararlanma olmaksızın kişisel ve siyasal hakların tam olarak gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Bununla birlikte söz konusu uluslararası belgelerin hukuken bağlayıcı nitelikte olmayıp program niteliğinde ve yol gösterici karakterde olduklarını belirtmekte fayda vardır. 1950 senesinden günümüze dek gelen süreçte AİHS'in ve Ek Protokollerin, güvence altına aldığı hak kataloğu bakımından ihtiyatlı davranarak yargılamaya konu olabilir evrensel standartları haiz olma ile doğrudan uygulanabilme kriterleri açısından geleneksel anlayışı sürdürdüğü gözlemlenmektedir⁴⁰.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Ek Protokoller her ne kadar güvence altına aldıkları haklar bakımından klasik hak kataloğuna yer verse de kişi hak ve özgürlükleri ile sosyal hakların yerine getirilmesinde devletin sahip olduğu yükümlülüklerdeki kesişim kümesi AİHM tarafından da teyit edilmektedir. Strasbourg Mahkemesi Airey v. İrlanda kararında sosyal ve ekonomik haklar ile Sözleşme arasındaki ilişkiyi şu ibarelerle vurgulamıştır:

“Strasbourg Mahkemesi sosyal ve ekonomik hakların gerçekleştirilmesinin büyük oranda devletin mali durumuna bağlı olduğunun farkındadır. Diğer taraftan Sözleşme günümüz koşulları ışığında yorumlanmalıdır. Yine Sözleşme, düzenlediği alanlarda bireye gerçek ve fiili bir koruma

biçimde kullanılması sağlamak amacıyla doğrudan ya da kamusal veya özel organizasyonlarla iş birliği içinde diğer önlemlerin yanı sıra; 1- Sağlığın bozulmasına yol açan nedenleri olabildiğince ortadan kaldırmak; 2- Sağlıklı olmayı teşvik etmek ve sağlık konularında kişisel sorumluluk duygusunu geliştirmek üzere eğitim ve danışma hizmetleri sağlamak; 3- Kazalar açısından olduğu gibi, salgın, yöresel ve diğer hastalıkları olabildiğince önlemek üzere tasarlanmış uygun önlemler almayı; taahhüt ederler.” “European Social Charter”, Treaty Office, , <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list>. (E.T. 12.09.2025)

³⁸ Lemmens, s. 5.

³⁹ Lemmens, s. 5.

⁴⁰ Ertuş, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, s. 38.

sağlamak üzere tasarlanmıştır. Sözleşme esas olarak kişi haklarına ve siyasi haklara yer vermekle birlikte bu hakların birçoğunun sosyal ve ekonomik boyutunun olduğu yadsınamaz. Bu sebeple Mahkeme tıpkı Komisyon gibi Sözleşme'nin yorumlanması sırasında sosyal ve ekonomik hakların alanına girilebileceği gerçeği böylesine bir yorumdan kaçınılması sonucunu doğurmamalıdır. Nitekim söz konusu (sosyo-ekonomik) alanı Sözleşme'nin kapsamına aldığı alandan ayıran katı bariyerler bulunmamaktadır⁴¹.”

Her ne kadar AİHS ve Ek Protokolleri sosyal ve ekonomik haklara yer vermese de AİHM, Sözleşme ve Ek Protokollerinin güvence altına aldığı hak ve özgürlükler için oluşturduğu pozitif yükümlülükler öğretisini sosyal ve ekonomik hakları içerisine alacak şekilde yorumlamaktadır⁴². Burada aslında Strasbourg Mahkemesi'nin yaptığı faaliyet sosyal hakların yargılanabilirliğine imkan tanımak değildir. Şöyle ki AİHS ve Ek Protokollerde sosyal hakların düzenlenmemesi karşısında bu husus mümkün de değildir. Ancak AİHM, Sözleşme ve Ek Protokollerinde güvence altına alınan hak ve özgürlüklerin sosyo-ekonomik boyutlarının olduğunu teyit ederek Sözleşme haklarından bir tanesinin koruma alanı ile örtüştüğü ve bu hakların evrensel, doğrudan uygulanabilir ve yargılanabilir niteliği ile kesiştiği ölçüde devletin sosyal karakteri haiz yükümlüklerini ve edimlerini de kararlarına konu edebilmektedir. Bu şekilde AİHM içtihatları bağlamında sosyal hakların dolaylı olarak korunması kavramı ortaya çıkmıştır⁴³. AİHM'nin Sözleşme hakları üzerinde sosyal hakları bu şekilde koruduğu çarpıcı alanlardan bir tanesi de sağlık hizmetleridir.

C. AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ KARARLARI'NDA SAĞLIK HİZMETİ ÖZELİNDE SAĞLIK HAKKININ DOLAYLI OLARAK KORUNMASI

1. Tıbbi Müdahale Bağlamındaki Kararlar

a) Acil Tedavi Hizmetlerinden Mahrum Bırakma Sonucunda Yaşam Hakkına İlişkin Pozitif Yükümlülüğün Maddi Boyutunun İhlâli Sorunu: Mehmet Şentürk ve Bekir Şentürk v. Türkiye Kararı

Başvurunun arka planında başvurunun hamile eşinin şiddetli ağrı yaşaması üzerine gittiği üniversite acil servisinde düşük yaptığının tespit edilmesine rağmen talep edilen ücret ödenmediği için ameliyata alınmaması üzerine vefat etmesi yatmaktadır. Nitekim

⁴¹ Bkz. Airey v. Ireland, 9 October 1979, Series A no. 32, para. 26.

⁴² Brems, Eva: “Indirect Protection of Social Rights by the European Court of Human Rights”, Exploring Social Rights: Between Theory and Practice, Daphne Barak-Erez ve Aeyal Gross (Ed.), Oxford, Portland and Oregon: Hart Publishing, 2007, s. 136.

⁴³ Bkz. Brems, s. 136.

başvurucunun hamile eşinin düşük yaptığını tespiti üzerine hastaneye yatış ve fetüsün çıkarılması ameliyatı için acilen ameliyata alınması gerektiği belirtilmiş ancak söz konusu operasyon için belirli bir miktar ücret talep edilmiştir. Başvurucunun söz konusu ücreti ödemeyeceğini belirtmesi üzerine ise eşi başka bir hastaneye nakledilirken ambulansla hayatını kaybetmiştir.

AİHM, önüne gelen davada söz konusu olayı yaşam hakkına ilişkin pozitif yükümlülüğün usulî boyutu yanında maddi boyutu açısından da ele almıştır. Nitekim Strasbourg Mahkemesi Sözleşme'nin "*Herkesin yaşam hakkı kanunla koruma altındadır.*" ifadesine yer veren 1. madde hükmünün devlet yetki alanı içerisindeki bireylerin yaşamını güvence altına almak için gerekli önlemleri almasını da içerdiğini belirtmiştir. Bunun yanında Mahkeme bu ilkenin kamu sağlığına ilişkin de uygulama bulacağının altını çizmiştir⁴⁴. Mahkeme'ye göre kamusal makamların kamu sağlığı politikası bağlamındaki eylem veya ihlalleri belirli koşullar altında Sözleşme'nin 2. maddesi kapsamındaki yükümlülükle pek tabii ki örtüşür⁴⁵. Mahkeme'ye göre bu husus ancak Sözleşmeciler devletin sağlık görevlileri açısından veya hastaların yaşamlarının korunması için yüksek standartta önlemler alması durumunda geçerli olmaz⁴⁶. Buna göre Sözleşmeciler devletler özel ya da devlet olsun hastanelerin hastaların yaşamlarını güvence altına alacakları şekilde organize edilmesinden dolayı sorumludur⁴⁷.

AİHM, sağlık sistemi uyarınca acil tedavi hizmetlerinden faydalanmanın öncülü olarak herhangi bir ücret alınmadığı ancak tedaviden sonra kişi sosyal güvenlik sistemine dahil değilse bir ücret talep edildiği şeklindeki hükümetin savunmasına istinaden Mahkeme'nin devletin sağlık hizmetlerine erişime ilişkin sağlık politikası üzerinde bir değerlendirme yapma görevinin olmadığını altını çizmiştir. Bununla birlikte kamusal makamların sonu ölümle bitecek bir tedaviyi geri çevirmesi söz konusu kapsamda değerlendirilemez⁴⁸. Yine Strasbourg Mahkemesi ulusal hukukun da durumu kritik olan bireyin sağlık hizmetine her ne olursa olsun erişebilme hakkını sağlama kabiliyetinden mahrum olduğunu belirtmiştir⁴⁹. Tüm bu değerlendirmelerden sonra AİHM, "*Hastane birimlerinin ağır kusuru/ihmali sonucunda acil tedavi hizmetine erişim imkanının engellenmiştir. Bu husus devletin, bireyin vücut bütünlüğünü sağlama*

⁴⁴ Mehmet Şentürk and Bekir Şentürk v. Turkey, (13423/09), 09.04.2013, para 79.

⁴⁵ Mehmet Şentürk and Bekir Şentürk v. Turkey, para 79.

⁴⁶ Mehmet Şentürk and Bekir Şentürk v. Turkey, para 80.

⁴⁷ Mehmet Şentürk and Bekir Şentürk v. Turkey, para 81.

⁴⁸ Mehmet Şentürk and Bekir Şentürk v. Turkey, para 95.

⁴⁹ Mehmet Şentürk and Bekir Şentürk v. Turkey, para 96.

yükümlülüğünü ihlal etmesi açısından yeterlidir. Sonuç olarak olayda yaşam hakkının maddi unsurunun ihlali söz konusudur.” şeklinde belirtmiştir⁵⁰.

b) Acil Tedavi Hizmetlerinden Mahrum Bırakma Sonucunda Yaşam Hakkına İlişkin Pozitif Yükümlülüğün Maddi Boyutunun İhlâli Sorunu: Asiye Genc v. Türkiye Kararı⁵¹

Devletin sağlık hizmetleri konusundaki yükümlülüklerinin AIHS’nin 2. maddesi kapsamında yaşam hakkının yerine getirilmesinde pozitif yükümlüklerin maddi boyutu ekseninde incelendiği diğer bir dava Asiye Genc v. Türkiye’dir. Davanın arka planında prematüre olarak doğan bir bebeğin gerekli tıbbi müdahale ve tedavi olmaksızın ambulans ile aktarılması sırasında ölmesi yatmaktadır. Erken doğum akabinde nefes almada sorunlar yaşadığının tespiti üzerine bebek, yenidoğan yoğun bakım ünitesinin olduğu 110 km mesafedeki başka bir hastaneye sevk amacıyla ambulans ile yola çıkarılmıştır. Bununla birlikte söz konusu hastane acil servisinde yer olmadığından bahisle bebeği kabul etmemiştir. Bunun üzerine başka hastaneye sevk edilen bebek burada da kuvöz olmadığından bahisle kabul edilmemiştir. Bu sırada bebek ambulansla hayatını kaybetmiştir.

Strasbourg Mahkemesi sağlık hizmetleri – yaşam hakkı ilişkisi bağlamında Mehmet Şentürk kararında belirttiği ilkelere ilave olarak Sözleşme’nin 2. maddesinin devlete yüklediği pozitif yükümlülüğün her şeyden özel ya da kamu olsun hastanelerin, hastaların yaşamlarını güvence altına alacak şekilde elverişli tedbirleri almasına olanak kılacak biçimde gerekli mevzuatın düzenlenmesini beraberinde getirdiğinin altını çizmiştir⁵². Mahkeme’ye göre başvurunun bebeğinin yaşamını tehlikeye sokarak ölümüne yol açan üç husus olup bunlar

- Bürokratik sebeplerle ortaya çıkan özensizlikle birlikte gelişen hastaneler arasındaki koordinasyon eksikliği
- Bebeğin sevk edildiği hastanelerdeki yenidoğan birimlerindeki ekipman eksikliği ve bazı kuvözlerin kullanılamaz olması
- Acil tıbbi müdahalelerin yapılmamış olması

AIHM, bebeğin hayatının risk altında olmasına rağmen gerekli acil tedavi hizmeti sunulmaksızın başka hastanelere naklinin yapılmaya çalışılması, hastanelerin kaynakların

⁵⁰ Mehmet Şentürk and Bekir Şentürk v. Turkey, para, 97.

⁵¹ Asiye Genc v. Turkey, (24109/07), 27.01.2015.

⁵² Asiye Genc v. Turkey, § 67.

kıtlığını gerekçe göstererek bebeğin yatışını reddetmesi ve söz konusu acil müdahaleyi yapacak doktorun yokluğunun sadece hastanelerde yeterli kapasite olmaması ile açıklanmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Yine bebeğin tedavisi için gerekli kuvözün kullanılamaz halde olması da önemli bir husustur⁵³. Mahkeme’ye göre *“Bu şu hususları göstertmektedir ki devlet genel olarak sağlık hizmeti sistemi ile kamu hastane hizmetinin düzgün organizasyonu ve düzenli işlemlerini sağlamak için gerekli tedbirleri almamıştır; yine hastalar için yer olmayışı hastaların ani gelmesi sonucunda oluşan öngörülemez bir kapasite yetersizliğine bağlanamaz⁵⁴.”* Nihayetinde Strasbourg Mahkemesi, yaşam hakkına ilişkin pozitif yükümlülüğün usulî boyutu yanında devletin gerekli acil bakım/tedavi hizmetini sağlamamasının yaşam hakkına ilişkin pozitif yükümlülüğün maddi boyutuna aykırılık oluşturduğuna hükmetmiştir⁵⁵.

c) Tıbbi İhmal Sonucunda Özel Hayata Saygı Hakkının Maddi Boyutuna İlişkin Pozitif Yükümlülüğün İhlali Sorunu: Mehmet Ulusoy ve Diğerleri v. Türkiye Davası⁵⁶

AİHM kararlarında ulusal sağlık sisteminin yeterliliği ile Sözleşme arasındaki ilişki sadece 2. madde değil, özel hayatın gizliliğine saygı hakkının düzenlendiği 8. madde açısından da irdelenmiştir. Bu hususa ilişkin çarpıcı bir dava olarak Mehmet Ulusoy ve Diğerleri v. Türkiye ön plana çıkmaktadır. Davanın arka planında hamilelik sırasında yapılan yanlış tedavi ve doğum esnasındaki yanlış müdahale iddiasından dolayı doğan bebekte kalıcı ve tedavi edilemez sakatlık meydana gelmesi yatmaktadır. Strasbourg Mahkemesi tıpkı yaşam hakkına ilişkin tıbbi ihmal davalarında olduğu gibi Sözleşmeciler devletlerin hastaların manevi ve fiziksel bütünlüğünü sağlamak ve sağlık personelinde yüksek seviyede yetkinliği temin etmek hususlarında gerekli önlemleri alma yükümlülüğünün olduğunun altını çizmiştir. Bununla birlikte Mahkeme’ye göre yanlış tedavi, doktorlar arasındaki koordinasyon eksikliği gibi durumlar başlı başına devletin özel hayata saygı hakkının ilişkin pozitif yükümlülüğünün maddi boyutunun ihlali sonucunu doğurmaz. Buna göre hastaneler ve sağlık çalışanlarının yeterliliği ile ilgili yapısal/düzenleyici bir eksikliğin olmadığı münferit tıbbi ihmal durumlarında 8.

⁵³ Bkz. Asiye Genc v. Turkey, para. 77-80.

⁵⁴ Asiye Genc v. Turkey, para. 80.

⁵⁵ Asiye Genc v. Turkey, para. 87. Benzer bir dava olan Aydoğdu v. Türkiye davasında da prematüre doğan bebeğin hastanede yenidoğan ünitesinin eksik olması ve nakledildiği hastanede de ekipman ve yer yokluğundan dolayı vefat etmesi söz konusudur. AİHM söz konusu eksiklikleri yaşam hakkına ilişkin pozitif yükümlülüğün maddi boyutunun ihlali olarak değerlendirmiştir. Bkz. Aydoğdu v. Turkey, (40448/06), 30.08.2016.

⁵⁶ Mehmet Ulusoy and others v. Turkey, (54969/09), 25.06.2019.

maddenin maddi unsurundan çok usuli unsuru ön plandadır⁵⁷. Bunun yanında ise ancak hastanın gerekli tıbbi müdahaleye erişiminin engellenmesi veya hastanın hastanedeki sistematik ve yapısal işlevsizlikten ötürü tıbbi müdahaleye erişememesi, yetkililerin riskin farkında olmasına rağmen gerekli önlemleri almaması gibi istisnai durumlarda devletin 8. madde kapsamındaki pozitif yükümlülüğünün maddi boyutu işletilebilir⁵⁸.

Yukarıda belirtilen ifadeler ışığında Strasbourg Mahkemesi başvuruçuların çocuğunda meydana gelen kalıcı sakatlığın ne hastanede mevcut olan yapısal ve sistematik bir işlevsizlikten ne de riskin bilinmesine rağmen gerekli/acil nitelikteki tıbbi müdahalenin yapılmasının reddedilmesi sonucunda meydana geldiğinin altını çizmiştir. Buna göre söz konusu olaydaki sorumluluk basit tıbbi hata veya ihmal sebebiyle oluşan sorumluluğun ötesine geçmemektedir. Bu sebeple AİHM, Sözleşme'nin 8. maddesi bağlamında pozitif yükümlülüğün maddi boyutu açısından ihlal olmadığı sonucuna ulaşmıştır⁵⁹. Bununla birlikte ilgili içtihat sağlık hizmetlerinde sistematik veya yapısal bir eksiklik olması veya hastanın zaruri tıbbi müdahaleye/tedaviye erişiminin sağlanmaması gibi durumların söz konusu olması durumunda kişinin ruhsal ve fiziksel bütünlüğü bağlamında devletin pozitif yükümlülüğünün maddi boyutunun işletilebileceğinin teyit edilmesi açısından bir hayli önem taşımaktadır⁶⁰.

d) Sağlık Hizmetleri Bağlamında AİHS'ten Doğan Pozitif Yükümlülüklerin Usuli Boyutuna İlişkin Kararlar

Sağlık hizmetlerine ve tıbbi müdahaleye ilişkin AİHM kararlarına baktığımızda m.2 ve m. 8 ekseninde devletin pozitif yükümlülüklerine ilişkin ihlal kararlarının ekseriyetle pozitif yükümlülüğün usuli boyutuna ilişkin olduğunu görürüz. Yine sağlık tesislerinde meydana gelen ölümler üzerine mağdur yakınlarına manevi tazminat başta olmak üzere etkili başvuru ve giderim yollarının sağlanmaması da Sözleşme'nin 13. maddesinde güvence altına alınan hak arama özgürlüğü açısından ihlal oluşturabilmektedir. Yukarıda incelenen kararlarda da belirtildiği gibi Strasbourg Mahkemesi sağlık hizmetlerine ilişkin pozitif yükümlülüğünün maddi boyutunu belirli sıkı şartların oluşması durumunda kabul etmektedir. Bununla birlikte tıbbi müdahalenin yetersizliği, yokluğu veya kusurluluğu durumlarında Mahkeme'nin

⁵⁷ Mehmet Ulusoy and others v. Turkey, para. 83.

⁵⁸ Mehmet Ulusoy and others v. Turkey, para. 84.

⁵⁹ Mehmet Ulusoy and others v. Turkey, para. 84-85.

⁶⁰ Benzer nitelikte olan Lopes de Sousa Fernandes v. Portugal kararında da hastanın burnundan olduğu polip ameliyatı sonrası komplikasyonlardan dolayı hayatını kaybetmesi söz konusudur. Bu davada da AİHM, söz konusu ölümün sağlık sistemindeki yapısal veya sistematik bir sorundan veya hastane hizmetindeki bir yetersizlikten meydana geldiğinin kesin olmaması karşısında yaşam hakkına ilişkin pozitif yükümlülüğün maddi boyutunu işletmemiştir. Lopes de Sousa Fernandes v. Portugal, (56080/13), 19.12.2017.

devletleri genelde etkili soruşturma ve kovuşturma yükümlülüğünü yerine getirmemekten mahkum ettiğine tanık olmaktadır.

Bu husustaki Strasbourg kararlarına göz atacak olursak AİHM, doğum esnasındaki kan nakli sırasında bebeğe HIV virüsü bulaşması karşısında resmi makamların mağdurun söz konusu tıbbi durumundan dolayı ömür maruz kalacağı tedavi ve ilaçların finansmanını karşılamaktan imtina etmesini Sözleşme'nin 2. maddesine aykırı bulmuştur⁶¹. Yine başka bir kararda AİHM, şizofreni hastası olan başvurunun oğlunun hastanenin beşinci katından düşerek ölmesi karşısında başvurucuya herhangi bir manevi tazminat verilmemesini Sözleşme'nin 13. maddesindeki hak arama özgürlüğünün ihlali olarak değerlendirmiştir⁶². AİHM, başvurunun dört yaşındaki oğlunun ameliyat esnasında ölmesi akabinde ulusal makamların etkili bir ceza soruşturması ve kovuşturması yapmaması karşısında 2. maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir⁶³. Başka bir kararında ise AİHM yüksek tansiyon ve karın ağrısı sebebiyle hastanede hastaneye uygulanan penisilin sonucunda oluşan alerjik reaksiyon gösteren bireyin ölümü akabinde mağdurun ölüm sebebinin ve olaya müdahil olan doktorların sorumluluklarının boyutu ile illiyet bağının ulusal mahkemelerce yeterli ölçüde araştırılmamasını 2. maddenin ihlali olarak değerlendirmiştir. Yine hastadan aydınlatılmış onam alınıp alınmadığı, penisilinin olası yan etkileri hususunda hastanın aydınlatılıp aydınlatılmadığı ve hastanın tıbbi geçmişinin incelenip incelenmediği hususlarının ulusal mahkemelerce açık bırakılması ihlalin varlığının tespitinde önemli bir etken olmuştur⁶⁴.

2. Çocuklara Yönelik Zorunlu Aşı Uygulaması: Vavříčka ve Diğerleri v. Çek Cumhuriyeti⁶⁵

Söz konusu davanın arka planında Çek sağlık sisteminde çocuklara dokuz hastalıktan korunma kapsamında zorunlu aşı uygulaması vardır. Başvurucular söz konusu aşılardan çocuklarına yapılmasına izin vermemişlerdir. Bununla birlikte aşısı yapılmayan çocukların ailelerine para cezası uygulandığı gibi bunların anaokuluna kayıt yaptırımları da mümkün değildir. Strasbourg Mahkemesi öncelikle zorunlu aşı uygulamalarının kişinin fiziksel bütünlüğüne müdahale oluşturduğunu ve bu bağlamda Sözleşme'nin 8. maddesi kapsamında ele alındığını teyit etmiştir. Yine Strasbourg Mahkemesi'ne göre söz konusu Çek sağlık politikası sağlığın korunması ve başkalarının haklarının korunması meşru amaçlarına yönelik

⁶¹ Bkz. Oyal v. Turkey, (4864/05), 23.03.2010.

⁶² Reynolds v. the United Kingdom, (2694/08), 13.03.2012.

⁶³ Gray v. Germany, (49278/09), 22.05.2014.

⁶⁴ Altuğ and Others v. Turkey, (32086/07), 30.06.2015.

⁶⁵ Vavříčka and Others v. the Czech Republic, (47621/13), 08.04.2021.

olup aşının sadece yapılan kişinin değil tıbbi sebeplerle aşı yapılamayacak durumda olan kişilerin sağlığını da koruma işlevi gördüğünün altını çizmiştir. Bu şekilde aşının bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkıp yayılmasını engelleme işlevi vardır⁶⁶. Söz konusu aşı uygulamasının gerekliliği bilimsel veriler tarafından da desteklenmekte olup bu yönüyle de düzenlemenin bireylerin ve toplumun sağlığını korumak için ivedi bir sosyal ihtiyacı (pressing social need) da karşıladığı aşıkardır⁶⁷.

Strasbourg Mahkemesi sağlık politikasına ilişkin konularda ulusal makamların prensip olarak geniş bir takdir marjından faydalandıklarını ve ulusal kaynaklar ve sosyal ihtiyaçlar doğrultusunda kamu sağlığı alanında önceliklerini belirlemede bir takdir yetkisine sahip olduklarının altını çizmiştir⁶⁸. Burada takdir marjının genişliğinden faydalanırken riayet edilmesi gereken husus bireysel ve toplumsal menfaatler arasında bir denge kurulmasıdır⁶⁹. Mahkeme'ye göre çocuğun zorunlu aşıya tabi tutulması meselesinde devletlere tanınan takdir marjı geniştir⁷⁰. Mahkeme bu gerekçeler ışığında söz konusu tedbirin demokratik bir toplumda gerekli niteliği haiz olduğunun altını çizerek çocuklara yönelik zorunlu aşı ve bağışıklık uygulamasını Sözleşme'nin 8. maddesine aykırı bulmamıştır. AIHM söz konusu kararında Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin devletin önleyici nitelikteki aşılama ödevine ilişkin gözlem raporlarına değinmiştir⁷¹.

3. Zorunlu Sağlık Sigortası: De Kok v. Hollanda⁷²

2015 yılında başvuru zorunlu sağlık sigortası yaptırmaması sebebiyle Ulusal Sağlık Hizmeti Enstitüsü tarafından para cezasına çarptırılmıştır. Bireylere temel sağlık sigortası yaptırma zorunluluğu ve söz konusu yükümlülüğe uymayanlara para cezası öngörülmesi kanun ile öngörülmüş bir tedbirdir. Nitekim Ulusal Sağlık Hizmeti Enstitüsü başvuranın temel sağlık sigortasını resen yaparak söz konusu sigortanın aylık bedelini de yansıtmıştır. Başvurucu zorunlu sağlık sigortası yaptırmaması nedeniyle kendisine ceza kesilmesi ve adına resmî kurum tarafından resen temel sağlık sigortası yapılmasının Sözleşme'nin 8. maddesine aykırı olduğunu ileri sürmüştür. Strasbourg Mahkemesi söz konusu temel sağlık sigortası yükümlülüğünün bireylerin temel sağlık hizmeti alması ve sağlık tesislerine erişimi için getirilen bir düzenleme olduğunu belirterek bu yönleriyle meşru bir amaca hizmet ettiğini belirtmiştir. Buna göre

⁶⁶ Vavříčka and Others v. the Czech Republic, para. 272.

⁶⁷ Vavříčka and Others v. the Czech Republic, para. 281-284.

⁶⁸ Vavříčka and Others v. the Czech Republic, para. 274.

⁶⁹ Vavříčka and Others v. the Czech Republic, para. 275.

⁷⁰ Vavříčka and Others v. the Czech Republic, para. 279-280.

⁷¹ Bkz. Vavříčka and Others v. the Czech Republic, para. 131.

⁷² De Kok v. the Netherlands, (1443/19), 19.05.2022.

sağlanan sağlık hizmeti karşılığında bireylerden cüzi bir miktar bedel almak kolektif dayanışma ilkesinin de bir yansıması olup devletlerin sağlık politikalarını tayin etme hususundaki takdir yetkisine istinaden geniş bir takdir marjından faydalanmaktadır. Nitekim bireylerin en azından temel sağlık sigortasına sahip olması kamu sağlığının ve başkalarının sağlığının korunması için gereklidir. Kaldı ki başvuru ne zorunlu bir tıbbi müdahaleye tabi tutulmuş ne de gerekli bir tıbbi müdahaleden imtina edilmiştir. Yine başvurucuya yapılan sağlık sigortası temel nitelikte olup ekstra kalemleri kapsamamaktadır. Belirtilen bu sebeplerle AİHM başvuruyu açıkça dayanaktan yoksun bulmuştur⁷³.

4. Sınır Dışı Etme Sebebiyle Tedaviden Yoksun Kalma: D. v. Birleşik Krallık⁷⁴

Söz konusu AİHM içtihadının arka planında Karayipler’de bulunan St. Kitts vatandaşı olan ve uyuşturucu bulundurmak suçundan Birleşik Krallık’ta hüküm giyen AIDS hastası başvurunun İngiliz makamları tarafından St. Kitts’e gönderilmesinin Sözleşme’nin 3. maddesini⁷⁵ ihlal edip etmediği hususu yatmaktadır. Mahkeme öncelikle Sözleşmeciler devletlerin uyuşturucuyla mücadele gibi meşru nedenlere dayanarak yabancıları sınır dışı edebileceklerini belirtmiş ancak söz konusu yetkinin kullanılmasında Sözleşme’nin 3. Maddesi hükmüne riayet edilmesi gerektiğinin de altı çizilmiştir⁷⁶. Başvurucunun St Kitts’e sınır dışı edilmesi ise Birleşik Krallık’ta almakta olduğu tıbbi bakımın sona ermesi sonucunu doğuracaktır. Strasbourg Mahkemesi’ne göre hapis cezaları infaz edilen ve sınır dışı edilmek üzere olan yabancılar prensip olarak kendilerine mahkûmiyetleri süresince sağlanan sosyal, tıbbi ve diğer tip yardımdan yararlanmaya devam etmek üzere Sözleşmeciler devletin ülkesi içerisinde ikamet etme hakkına sahip değildiler. Bununla birlikte Strasbourg Mahkemesi söz konusu olayda başvurunun tıbbi durumunun kritik ve yakalandığı hastalığın da ölümcül olduğunu göz önüne alarak istisnai bir durumun varlığı olduğunu belirtmiştir. Mahkeme’ye göre başvurunun St. Kitts’e sınır dışı edilmesi durumunda hayatının riske girmesi pek muhtemeldir. Bunun ötesinde halihazırda yaşam beklentisi oldukça düşük olan başvurunun St. Kitts’e sınır dışı edilmesi onun mental ve fiziksel açıdan da acı çekmesine sebep olacaktır. Strasbourg Mahkemesi başvurunun hastalığının ciddiliği ve St. Kitts’teki koşullar göz önüne alındığında sınır dışı

⁷³ De Kok v. the Netherlands, para. 10-15.

⁷⁴ D. v. the United Kingdom, (30240/96), 02.05.1997.

⁷⁵ Sözleşme’nin 3. maddesi uyarınca “Hiç kimse işkenceye veya insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele veya cezaya tabi tutulamaz.”

⁷⁶ D. v. the United Kingdom, para. 46-47.

etme kararının uygulanmasının Sözleşme'nin 3. maddesinin ihlalini oluşturacağına hükmetmiştir⁷⁷.

III. TÜRK ANAYASA MAHKEMESİ'NE BİREYSEL BAŞVURU KARARLARINDA SAĞLIK HİZMETİ ÖZELİNDE SAĞLIK HAKKININ DOLAYLI OLARAK KORUNMASI

A. GENEL OLARAK

1982 Anayasası sağlık hakkı ile sağlıklı bir çevrede yaşama hakkını birlikte 56. maddede düzenlemektedir. İlgili madde hükmü şu şekildedir:

“Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.

Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir.

Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, iş birliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler.

Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki sağlık ve sosyal kurumlarından yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir.

Sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla genel sağlık sigortası kurulabilir.”

Söz konusu hüküm sosyal haklar formülasyonuna uygun olarak kaleme alınmış program niteliği haiz olan ifadeler içermektedir. Yine hüküm esasen sağlık ve çevre haklarının bir arada formülasyonundan oluşmakta olup sağlık hakkına ilişkin çekirdek ibare esasen maddenin üçüncü fıkrasıdır⁷⁸. Yine söz konusu maddeyi Anayasa'nın “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.” ibareli 65. maddesiyle birlikte ele almak gerekir. Özetle 1982 Anayasası'nın sağlık hizmeti hakkını bir program hak

⁷⁷ D. v. the United Kingdom, para. 52-54.

⁷⁸ Söz konusu maddenin düzenleniş biçimi hakkında eleştiriler için bkz. *Algan, Bülent*: Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2007, s. 267; *Kalabalık, Halil*: İnsan Hakları Hukuku, 2. bası, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2009, s. 296; *Talas, Cahit*: Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992, s. 243; *Bulut, Nihat* Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2009, s. 212.

niteliğinde ve doğrudan uygulanabilirlik ile dava edilebilirlikten uzak bir şekilde kaleme aldığını belirtmemiz gerekir⁷⁹.

Konuya Türk Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkı kapsamında bakacak olursak sağlık hakkının, düzenleniş biçiminin ötesinde içerisinde bulunduğu hak kategorisi sebebiyle bireysel başvuruya konu olamayacağını söylememiz gerekir. Nitekim 1982 Anayasası'nın 148. maddesinin üçüncü fıkrası *"Herkes, Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından, ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesine başvurabilir."* ibaresine yer vererek AİHS ve Ek Protokolleri tarafından güvence altına alınmayan hakları bireysel başvuru kapsamı dışında bırakmaktadır. Bu hususun yadırganacak bir tarafı olmadığını söyleyebiliriz. Nitekim asli amacı ve işlevi devlet iktidarının sınırlanması olan Sözleşme'nin bu doğrultuda yargılanabilirliği ve doğrudan uygulanabilirliği şüphe uyandırmayan hak ve özgürlükleri kapsamına dâhil ederek yargısal bir denetim mekanizması öngörmesi söz konusudur. Bireysel başvuru davalarında Türk Anayasa Mahkemesi de bir nevi insan hakları mahkemesi hüviyetinde faaliyet gösterdiği için doğrudan uygulanabilirliği ve evrensel çerçevesi tartışmaya kapalı olan hak ve özgürlüklerin bireysel başvuruya konu olabilmesi doğaldır. Bununla birlikte bireysel başvuru kararlarında Anayasa Mahkemesi'nin, tıpkı AİHM gibi kişi hak ve özgürlüklerinin sosyo-ekonomik boyutlarını da ele alarak inceleme yaptığı gözlemlenmektedir. Bu hususta bilhassa 1982 Anayasası'nın *"Herkes, yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir."* ifadeli 17. maddesinin birinci fıkrası hükmü sağlık hizmetlerine ilişkin bireysel başvurularda dayanak norm olarak ele alınmaktadır.

B. SAĞLIK HİZMETİNE İLİŞKİN TÜRK ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARI

1. Tıbbi İhmal Sonucunda Yaşam Hakkına İlişkin Pozitif Yükümlülüğün İhlaline İlişkin Kararlar

a) Tıbbi İhmal Sonucunda Yaşam Hakkına İlişkin Pozitif Yükümlülüğün Maddi Boyutu: İrfan Durmuş ve Diğerleri Başvurusu⁸⁰

İrfan Durmuş ve Diğerleri başvurusunun arka planında bir hükümlünün ceza infaz kurumunda çıkan yangında yanarak yaralanması sonrasında tedavisindeki yetersizlikler sonucu

⁷⁹ Bkz. *Kaboğlu, İbrahim Özden*: "Anayasa'da Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları", *Anayasal Sosyal Haklar* (Avrupa Sosyal Şartı – Karşılaştırmalı Hukuk ve Türkiye, İbrahim Özden Kaboğlu (Ed.), İstanbul: Legal Yayıncılık, 2012, s. 28.

⁸⁰ İrfan Durmuş ve Diğerleri, B. No. 2014/4153, 11.05.2017.

hayatını kaybetmesi yatmaktadır. Başvurucuların oğulları ve kardeşi olan H.D. hükümlü olarak tutulduğu cezaevindeki koğuşunda çıkan yangın üzerine yanarak devlet hastanesine götürülmüştür. Sağlık durumu kritik olan H.D. Aydın Devlet Hastanesinde yanık tedavisi ünitesinin bulunmaması nedeniyle yanık tedavi ünitesi/merkezi bulunan farklı şehir ve bölgelerdeki devlet veya üniversite hastanelerine nakledilmeye çalışılmış ancak görüşülen diğer hastaneler tarafından da yer yokluğu gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Söz konusu yanık ünitesi ve yer kapasitesi Adana'da bulunmasına rağmen H.D.'nin Adana'ya uçakla nakli gerçekleştirilememiştir. Nihayetinde daha önce yer yokluğu sebebiyle yatışını reddeden İzmir'deki bir araştırma hastanesi bir kişilik yatak kapasitesi açılması üzerine H.D.'yi kabul etmiştir. Bununla birlikte hasta yatışından beş gün sonra hayatını kaybetmiştir. Başvurucular Anayasa'nın 17. maddesinde güvence altına alınan yaşama hakkının ihlal edildiğini ileri sürmüşlerdir.

Anayasa Mahkemesi'nin kararında ilk olarak yaşam hakkına ilişkin devletin pozitif yükümlülüğü vurgulanmıştır. Bu bağlamda devletin yaşam hakkına yönelik tehdit ve risklere karşı caydırıcı ve koruyucu yasal düzenlemeler yapması, idari tedbirleri almasının altı çizilerek bu ödev ayrıca bireyin yaşamını her türlü tehlike, tehdit ve şiddetten koruma yükümlülüğünü de içerdiği belirtilmiştir⁸¹. Anayasa Mahkemesi yaşama hakkı kapsamındaki yaşamı korumaya ilişkin pozitif yükümlülüğün, sağlık alanında yürütülen faaliyetleri de kapsadığının altını çizmiştir. Buna göre *“Devlet -ister kamu isterse özel sağlık kuruluşları tarafından yerine getirilsin- sağlık hizmetlerini hastaların yaşamlarının korunmasına yönelik gerekli tedbirlerin alınabilmesini sağlayacak şekilde düzenlemek zorundadır”*⁸². Anayasa Mahkemesi somut olayın, herhangi bir sağlık personelinin hatalı bir tıbbi müdahalede yahut hastalık hakkında yanlış bir teşhiste bulunmasından ziyade kişinin yanmasından sonra yanık tedavisi üniteleri bulunan sağlık kuruluşları tarafından kabul edilmemesiyle ilgili olduğunu belirtmiştir. Mahkeme'ye göre bu sebeple başvuru, Anayasa Mahkemesinin tazminat yolu tüketilmediğinden kabul edilemezlik kararı verdiği tıbbi hataya ilişkin diğer başvurulardan açıkça farklılık göstermektedir⁸³. Yüksek Mahkeme, yürütülen ceza soruşturmasında yanık sebebiyle vefat eden kişinin ilgili sağlık kuruluşlarının yanık tedavi ünitesine/merkezine 112 aracılığıyla kabul edilmemesinin ilgili yasal veya idari bir zorunluluktan mı kaynaklandığı yoksa bu kuruluşlardaki yetkili kişilerin kendilerinden makul olarak beklenebilecek her şeyi yapmamaları ve/veya gerekli tedbirleri almamaları sonucu mu gerçekleştiği, ayrıca bu kabul

⁸¹ İrfan Durmuş ve Diğerleri, § 66.

⁸² İrfan Durmuş ve Diğerleri, § 94.

⁸³ İrfan Durmuş ve Diğerleri, §108.

edilmemenin bireyin yaşama şansı üzerinde herhangi bir etkisinin bulunup bulunmadığı hususlarında sessiz kaldığını belirtmiştir. Buna göre devletin yaşam hakkının korunmasındaki pozitif yükümlülüğün ihlal edildiği sonucuna varmak gerekir⁸⁴.

**b) Tıbbi İhmal Sonucunda Yaşam Hakkına İlişkin Pozitif Yükümlülüğün
Usuli Boyutu: Ayhan Keçeli ve Diğerleri Başvurusu⁸⁵**

Arka planında tıbbi ihmal sonucu gerçekleştiği ileri sürülen ölüm olayı olan Ayhan Keçeli ve Diğerleri başvurusu Anayasa Mahkemesi'nin sağlık hizmetleri özelinde yaşam hakkına ilişkin pozitif yükümlülüklerin maddi boyutu ile usuli boyutu ayrımı yapması açısından önem taşımaktadır. Başvuru konusu olayda yakın tarihte ameliyat olan başvurucunun babası H.K.'nin rahatsızlanması akabinde acil servise gitmesi üzerine yönlendirildiği üroloji kliniğini nezdinde yapılan testler ve reçete edilen ilaçlara rağmen rahatsızlığın devam etmesi söz konusu olmuştur. Bunun üzerine araştırma hastanesine götürülen H.K. yapılan tedavilere ve operasyonlara rağmen vefat etmiştir.

Anayasa Mahkemesi, önüne gelen olayda öncelikle başvuru sahiplerinin babasının acil sağlık hizmetlerine erişimden mahrum bırakılması sonucu öldüğüne dair bir iddia bulunmadığını, başka bir ifadeyle merhumun sağlık tesisi veya personelinde var olan sistemsal veya yapısal bir işlevsizlik ya da acil sağlık hizmetlerine erişimden yoksun kalma sebebiyle vefat etmediğinin altını çizmiştir. Başvuru sahiplerinin iddiası babalarının hastalığının erken teşhis edilememesi nedeniyle tedavide geç kalındığı için vefat etmesidir. O hâlde başvuru tıbbi ihmalle ilgilidir⁸⁶. Bu hususta Yüksek Mahkeme'nin şu ifadeleri çarpıcıdır:

“Tıbbi ihmal iddialarının söz konusu olduğu hâllerde devletin egemenliği altındaki kişilerin yaşamlarının korunması yönündeki pozitif maddi yükümlülüğü, ister kamu hastanelerinin ister özel hastanelerin hastaların yaşamlarını korumak için gerekli tedbirleri almalarını sağlayıp sağlık çalışanlarının yüksek mesleki standartlara sahip olmalarını temin edecek etkili bir mevzuat oluşturmaktan ibarettir. Oluşturulan mevzuat, kişilerin yaşamının korunması yönünden eksik olmadığı sürece sağlık çalışanlarının hastayı tedavi ederken yaptığı değerlendirme hataları, tedavi sürecindeki gecikmeler ya da tedavi sırasında sağlık çalışanları arasında

⁸⁴ İrfan Durmuş ve Diğerleri, § 131-134. Anayasa Mahkemesi'nin bireysel başvuru aracılığıyla önüne gelen ancak başvuru yollarının tüketilmemesi sebebiyle kabul edilmezlik kararı verilen merkezinde tıbbi müdahaleden mahrum bırakılma olan diğer başvurular için bkz. Nail Artuç, B. No. 2013/2839, 3.4.2014; Nimet Bacaklılar, B. No. 2014/19349, 15/3/2018.

⁸⁵ Ayhan Keçeli ve Diğerleri, B. No. 2019/24231, 23.02.2022.

⁸⁶ Ayhan Keçeli ve Diğerleri, § 88.

yaşanan koordinasyon eksikleri devleti yaşam hakkının maddi boyutunun ihlalinin dolaylı sorumlu tutmak için kâfi değildir⁸⁷.”

Anayasa Mahkemesi’ne göre başvuru sahiplerinin babasına ultrason işlemi için iki ay sonrasında randevu verilmesinin mevzuattan kaynaklanmaması ve başvuru sahiplerinin babasının hastalığı, iddia edilen tıbbi ihmalin yaşandığı gün özel bir hastanede yapılan tüm batin BT ve ultrason işlemleri sonucu teşhis edilebilmesi karşısında yaşam hakkının maddi boyutunun ihlali söz konusu değildir⁸⁸. Mahkeme’ye göre “yaşam hakkının usul boyutu kapsamında başvuruya konu edilen tam yargı davasının ölümle neticelenen olayın seyri ile sağlık çalışanlarının olası sorumluluğunu aydınlatmaya imkân verip vermediği incelenmelidir⁸⁹.”

2. Tıbbi İhmal Sonucunda Maddi ve Manevi Varlığını Koruma ve Geliştirme Hakkına İlişkin Pozitif Yükümlülüğün Usuli Boyutuna İlişkin Kararlar

Tıpkı AİHM kararlarında olduğu gibi tıbbi müdahale kaynaklı fiziksel veya ruhsal bütünlüğün bozulmasına ilişkin bireysel başvuru kararlarının ekseriyeti devletin pozitif yükümlülüğünün usuli boyutuna ilişkindir. Bu hususta Strasbourg Mahkemesi Sözleşme’nin 8. Maddesinde güvence altına alınan özel hayata saygı hakkını ölçü norm olarak alırken Türk Anayasa Mahkemesi ise 1982 Anayasası’nın 17. maddesinde düzenlenen maddi ve manevi varlığını korunması hakkını ölçü norm olarak almaktadır. Hemen belirtelim söz konusu farklılık tamamen şekli nitelikte olup korumanın kapsamı ve işlevselliği açısından herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Sonuçta iki mahkeme tarafından korunan değer kişinin fiziksel ve ruhsal bütünlüğüdür. Kaldı ki Anayasa Mahkemesi söz konusu başvurularda Sözleşme’nin 8. Maddesi ile Anayasa’nın 17. maddesini birlikte değerlendirmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türk Anayasa Mahkemesi de ortada mevzuattan kaynaklanan veya sistematik nitelikli bir eksiklik yoksa münferit tıbbi ihmal durumlarında maddi ve manevi varlığın korunması hakkına ilişkin pozitif yükümlülüğün usuli boyutuna dayanmaktadır. Burada da resmî makamların etkili soruşturma ve kovuşturma yapma, mağdura hakkaniyetli bir giderimde/tazminde bulunma veya doğan zararı sorumlularına karşılatma ile failleri tespit edip cezalandırma yükümlülüğü ön plana çıkmaktadır. Söz gelimi Ahmet Acartürk başvurusunda Anayasa Mahkemesi geçirdiği ameliyat sonucunda testosteron hormonu

⁸⁷ Ayhan Keçeli ve Diğerleri, § 89.

⁸⁸ Ayhan Keçeli ve Diğerleri, § 90.

⁸⁹ Ayhan Keçeli ve Diğerleri, § 91. Yüksek Mahkeme’nin benzer şekilde yaşam hakkına ilişkin pozitif yükümlülüklerin maddi boyutu ile usuli boyutunu ayırdığı diğer bireysel başvuru kararları için bkz. Ayşe Terzi ve Mustafa Terzi, B. No. 2020/3325, 13.02.2024; Sadık Yılmaz ve Diğerleri B. No. 2020/24134, 30.10.2024.

üretmez hâle gelerek sakatlandığını belirten başvuruçunun, ameliyatın tıbbi sonuçları ve muhtemel riskleri konusunda tamamen bilgilendirilmemesi karşısında Anayasa'nın 17. maddesinin birinci fıkrasında yer alan maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının ihlal edildiğine karar vermiştir⁹⁰. Hamdullah Aktaş ve Diğerleri başvurusunda ise Yüksek Mahkeme, başvuruçunun kızında doğum esnasında kolunda sinir zedelenmesi meydana gelmesinin sağlık personeli tarafından fark edilmemesinin tedavi sürecine etkisinin derece mahkemelerince incelenmemesini maddi ve manevi varlığın korunması hakkına ilişkin pozitif yükümlülüğün usuli boyutunun ihlali olarak değerlendirmiştir⁹¹. Yine arka planında horlama şikayeti şikâyetiyle müracaat ettiği Tıp Fakültesi Hastanesinde burun ameliyatı olan başvuruçunun ameliyat esnasında ve sonrasında gerçekleştirilen tıbbi uygulamalar sebepli boş burun sendromuna yakalanması olan İlker Arslan başvurusunda Anayasa Mahkemesi; mahkemelerce 20.000 TL olarak belirlenen manevi tazminat miktarı ile davanın koşulları ve başvuruçunun uğradığı zararlar arasında açık bir orantısızlık bulunması ile açıkça tespit edilen hizmet kusurlarına rağmen derece mahkemeleri tarafından maddi tazminat talebinin reddine karar verilmesi ve ret kararının ikna edici gerekçelere dayandırılmaması karşısında maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının ihlal edildiğine karar vermiştir⁹². Doğum sonrası bebekte meydana gelen kalıcı görme kaybına ilişkin olan Emine Demir ve Diğerleri başvurusunda ise olayla ilgili 2008 yılında başlayan kovuşturmanın ancak 2018 yılında sonuçlandırılarak kamu davasının zamanaşımı nedeniyle düşürülmesine karar verilmesi karşısında Yüksek Mahkeme etkili ve hızlı bir kovuşturma gerçekleştirme konusunda kamusal makamlarca üstlenilmesi gereken pozitif yükümlülüklerin somut olayda yerine getirilmediğinden bahisle maddi ve manevi varlığın korunması hakkının ihlal edildiğine hükmetmiştir⁹³. Söz konusu kararların hepsinde Anayasa Mahkemesi Anayasa'nın 56. maddesinde de belirtildiği üzere pozitif yükümlülüğün, sağlık alanında yürütülen faaliyetleri de kapsadığının altını çizmiştir.

IV. DEĞERLENDİRME

Nitelik olarak doğrudan uygulanabilir, evrensel sınırları haiz ve yargılanabilirliği tartışmasız klasik hak ve özgürlükler kataloğuna yer veren AİHS, pozitif statü hakkı niteliğindeki sosyal haklar kapsamı dışında bırakarak oluşturduğu yargısal denetim mekanizmasını Sözleşme ve Ek Protokollerinde düzenlenen klasik haklarla sınırlı tutmuştur.

⁹⁰ Ahmet Acartürk, B. No. 2013/2084, 15.10.2015, § 70-71.

⁹¹ Hamdullah Aktaş ve Diğerleri B. No. 2015/10945, 19.07.2018, § 59-62.

⁹² İlker Arslan, B. No. 2019/36858, K.T. 23.11.2023, § 42-44.

⁹³ Emine Demir ve Diğerleri, B. No. 2019/16805 K.T. 25.05.2022, § 34-35.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu tercihin yadırganacak bir tarafı yoktur nitekim sosyal ve ekonomik haklar gerek formülasyonları gerek sınırlandırma rejimleri gerek doğrudan uygulanabilirlikleri bakımından kişi hak ve özgürlükleri gibi kesin sınırları haiz değildir. Nitekim söz gelimi ESKHS’de sağlık hakkının düzenlendiği 12. maddedeki “*herkesin erişilebilir en yüksek bedensel ve ruhsal sağlık standardından yararlanma hakkı*” ibaresi hem karakter hem de formülasyon olarak hem doğrudan uygulanabilirliğe hem de yargılanabilirliğe müsait değildir. Aslında buradaki esas mesele şudur: Kişi hak ve özgürlükleri de esasen sosyal ve ekonomik haklar gibi genel ibarelerle insan hakları belgelerinde düzenlenirler. Bununla birlikte klasik hak ve özgürlüklerin niteliği gereği kapsamı ve koruma alanı bellidir, söz konusu hak ve özgürlüğün düzenlenmesi aslında ilgili hakkın sınırlandırma rejiminin ortaya konulması sonucunu doğurur. Hâlbuki sosyal haklarda söz konusu hak, politik organların belirlemiş olduğu bir politika çerçevesinde kanunlar ve idarenin düzenleyici işlemleri aracılığıyla somutlaşarak doğmaktadır. Söz konusu aşamada da zaten ilgili sosyal hakkın sınırları hakkın somutlaştırılması ve hayata geçirilmesi sırasında çizilmektedir. İlgili sosyal hakkın yargılanabilirliği de bu aşamada ortaya çıkabilir. Ancak bu sefer de söz konusu yargılanabilirlik, kamusal makamların kanun ve düzenleyici işlemlerde belirtilen ilkelere uygun hareket edip etmediğinin yargısal denetimi olacağı için bir anayasaya uygunluk denetiminden ziyade idari yargı denetimi hüviyetini haiz olacaktır. Diğer türlü sadece program niteliği haiz hükümler üzerinden hakkın yargılanabilirliğinin sağlanması yargısal makamların hükümetten mevcut anayasal sosyal politikaları uygulamaya geçirmesi ya da var olan kaynakları bireylerin sosyal haklarına saygı duyacak bir şekilde tahsis etmesi yönünde karar vermesi anlamına gelecektir. Bunun ötesinde yargı mercileri anayasa veya uluslararası sözleşmelerdeki program niteliği haiz hükümler ışığında sosyal politikaların bizzat çerçevesinin çizildiği ve kaynakların ne şekilde tahsis edileceğine ayrıntılı olarak belirlendiği kararlar da verebilirler⁹⁴. Hemen belirtelim böylesine bir faaliyet politik organların takdir yetkisinin sınırları içerisine gireceği için siyasi sorun öğretisinin kapsamına girer.

Pozitif statü niteliğindeki sosyal ve ekonomik hakların doğrudan uygulanabilirliğinin ve yargılanabilirliğinin tartışmalı olması yanında gerek ulusal gerekse uluslararası/bölgesel düzeyde kişi hak ve özgürlükleri temelli yargılama yapan organların her geçen gün devletin sosyo-ekonomik edimlerini daha yoğun bir şekilde incelediği tartışılmaz bir husustur. Burada ilgili mahkemelerin yapmış oldukları faaliyetin sosyalleşmesinden veya sosyal niteliğe

⁹⁴ Bkz. *Fabre, Cecile*: “Constitutionalising Social Rights”, *The Journal of Political Philosophy* Cilt: 6, Sayı: 3, 1998, s. 280-281.

bürünmesinden ziyade kişi hak ve özgürlüklerinin sınırlarının sosyal içerikli edimleri içerecek veya bir sosyal hakkın kapsamının bir kısmıyla örtüşecek şekilde evrilmesi söz konusudur. Bu sebeple söz konusu yargısal eğilimler sosyal hakların doğrudan yargılanması veya sosyo-ekonomik alanda siyasi sorun öğretisinin törpülenmesi anlamına gelmemektedir.

AİHS ve Ek Protokollerde güvence altına alınan hak ve özgürlükler aracılığıyla devletin sosyo-ekonomik edimlerinin yargılanabilirliğinin önünü açan husus şüphesiz ki Strasbourg Mahkemesi tarafından geliştirilen pozitif yükümlülükler öğretisidir. Söz konusu öğreti aracılığıyla negatif statü haklarının da yargılanabilir pozitif edimler içerdiğinin kabul edilmesi üzerine sosyal hakların pozitif edimlerinin Sözleşme haklarının pozitif edimleriyle örtüştüğü ölçüde yargılanabilirliğinin önü açılmıştır. Bu şekilde bir nevi kişi hak ve özgürlükleri ile sosyal ve ekonomik haklardaki pozitif edimlerin yargılanabilir kesişim kümesi meydana gelmiştir. Bununla birlikte söz konusu yargılama esnasında Strasbourg Mahkemesi'nin Sözleşme ve Ek Protokolleriyle sınırlı kalmayıp sosyal ve ekonomik haklara ilişkin sözleşme ve hatta ulusal anayasa hükümlerinden de destek norm olarak bahsetmeye başlaması dikkat çekicidir. Bu şekilde esasen klasik hak kataloğuna yer veren Sözleşme ve Ek Protokollerinin kısmen de olsa sosyo-ekonomik menfaatleri veya hakları da koruduğu mesajı verilmektedir. Nitekim AİHM Sözleşmeciler devletlerin hastaların manevi ve fiziksel bütünlüğünü sağlamak ve sağlık personelinde yüksek seviyede yetkinliği temin etmek hususlarında gerekli önlemleri alma yükümlülüğünün olduğunu altını çizmektedir.

Konuya sağlık hakkı veya sağlık hizmeti hakkı açısından bakacak olursak Strasbourg Mahkemesi'nin yargılanabilir kişi hak ve özgürlüklerinden doğan pozitif yükümlülükleri, sağlık hakkı ile ilgili birtakım yükümlülüklerle harmanlayarak inceleme yaptığını tanık olmaktadır. Başka bir ifade ile burada yapılan husus prensip olarak program niteliği olan ve yargılanabilirliği tartışmalı olan bir hakka ilişkin yükümlülükleri bir kişi hak ve özgürlüğü kapsamındaki yükümlülüklerle kesiştiği ölçüde ilgili kişi hak ve özgürlüğünün koruma alanına dâhil etmektir. Bu şekilde sağlık hakkına ilişkin bir yükümlülük, kişi hak ve özgürlüğüne ilişkin yargılanabilir bir pozitif yükümlülük aracılığıyla yargılamaya konu olmaktadır. Burada sağlık hizmeti ile ilgili birtakım yükümlülüklerin genelde Sözleşme'nin 2. ve 8. maddelerinde düzenlenen yaşam hakkı ve özel hayata saygı hakkı üzerinden yargılamaya tabi tutulduğunu görmekteyiz.

Peki, yaşam ve özel hayata saygı hakkı üzerinden yargılamaya tabi tutulan sağlık hizmetlerine ilişkin söz konusu yükümlülükler nelerdir? Strasbourg Mahkemesi'nin pozitif yükümlülüklerin maddi boyutu üzerinden belirttiği söz konusu yükümlülüklerin başlıcası acil

tedavi hizmetleri başta olmak üzere sağlık hizmetinden veya tedaviden mahrum bırakılmadır. Bu husus bizzat ilgili tedavinin kişinin yaşamı açısından kritik olduğu durumlarda daha belirgindir. Çok ilginçtir ki sosyal haklar öğretisinde de yaşam hakkı ile sıkı bağlantısından dolayı acil tedavi/bakım hizmetleri sağlık hakkının kademeli olarak kaynakların yeterliliği ölçüsünde yerine getirilmesi ilkesinin istisnası olarak görülmektedir. Söz konusu yükümlülüğü Strasbourg Mahkemesi'nin yargılanabilir bulması bu açıdan dikkat çekicidir. Başka bir ifadeyle acil bakım/tedavi hizmetlerinde mevcut bir yapısal eksiklik veya kusur mali kaynakların yeterliliği ölçüsüne bağlanamaz ve bu yönüyle de siyasi sorun öğretisinin kapsamı dışında kalır. Bu şekilde uluslararası insan hakları hukukunda sağlık hakkının yerine getirilmesinde kaynakların yeterliliği ölçüsüne bağlanmayan ve derhal yerine getirilmesi gereken çekirdek yükümlülükleri AİHM'in de teyit ederek yaşam hakkı üzerinden yargılanabilir kıldığını söyleyebiliriz⁹⁵.

AİHM'in bilhassa yaşam hakkının yerine getirilmesinde devletin pozitif yükümlülüklerinin maddi boyutu kapsamında değerlendirdiği diğer bir husus da sağlık hizmetinden yoksun bırakmadır. Dikkat edileceği üzere Strasbourg Mahkemesi devletlerin belirli bir sosyal güvenlik rejimi dahilinde sağlık sistemlerini ve sağlık politikalarını belirlemede bir takdir yetkisinin olduğunu teyit etmektedir. Ancak ulusal politik organlar tarafından düzenlenen ve uygulamaya konulan bir ulusal sağlık sisteminden veya tesisler ile hizmetinden faydalanmada kişilerin mahrum bırakılması Sözleşme'nin 2. veya 8. maddesinin ihlali anlamına gelecektir. Başka bir ifadeyle hastanın hastanedeki sistematik ve yapısal işlevsizlikten ötürü tıbbi müdahaleye erişememesi durumunda yaşam hakkı veya özel hayata saygı hakkı üzerinden sağlık hakkının dolaylı olarak yargılanabilmesi söz konusudur. AİHM'in söz konusu yaklaşımı esasen bir sosyal hak olmasına rağmen Sözleşme'ye Ek 1. Protokol'ün 2. maddesinde düzenlenen eğitim hakkına ilişkin formülasyonu akıllara getirmektedir. Söz konusu hüküm *"Hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamaz. Eğitim ve öğretim alanın-da üstleneceği görevlerin yerine getirilmesinde Devlet, anne ve babanın söz konusu eğitim ve öğretimin kendi dini ve felsefi inançlarına göre gerçekleştirilmesini temin etme haklarına saygı gösterir."* ibaresine yer vermektedir. Görüldüğü üzere esasen bir program hak niteliğinde olan eğitim hakkı, Sözleşmeye Ek 2 No.lu Protokol'de güvence altına alınarak AİHS nezdindeki haklar bloğunun bir parçası hâline getirilmiştir. Bununla birlikte söz konusu maddenin birinci cümlesinde güvence altına alınan menfaatin içeriğinde devlete, sosyal ve ekonomik bir hak

⁹⁵ Bkz. Koch, *Ida Elisabeth*, Human Rights as Indivisible Rights – The Protection of Socio – Economic Demands under the European Convention on Human Rights, Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009, s. 65.

kapsamındaki pozitif bir edimden çok bireylerin eğitim kurumlarına erişmesini engellememe şeklinde pasif/negatif bir yükümlülük getirme söz konusudur⁹⁶. Nitekim AİHM de 1 No’lu Protokol’ün 2. Maddesi karşısında Sözleşmeciler devletlere, belirli bir finansman çerçevesinde belirli bir tip eğitim hizmeti sağlamaktan ziyade bireylere “*belirli bir zaman diliminde sunulan öğretim olanaklarından yararlandırılma hakkını*” sağlama yükümlülüğü getirdiğini belirtmiştir⁹⁷. Bu bağlamda Sözleşmeciler devletlerin söz konusu hüküm ile yükümlülük, mevcut eğitim ve öğretim kurumlarına ayrımcılık yapılmaksızın eşit ve etkili erişimin sağlanması yükümlülüğü altındadır⁹⁸. Buna göre AİHS sisteminde eğitimin, belirli evrensel sınırları haiz ve bu yönüyle evrensel düzeyde yargılanabilir standartları olan kısmı düzenlenmiş olup hakkın sosyal karakteri ağır basan program niteliğindeki kısmı prensip olarak en azından lafzî düzeyde güvence dışında bırakılmıştır⁹⁹. Konuya sağlık açısından bakacak olursak AİHM’in Ek Protokol’deki eğitim hakkının düzenlenme biçimine benzer olarak sağlık hakkı için de *acil tedavi hizmetleri başta olmak üzere sağlık tesislerine ve tıbbi müdahaleye erişime eşit ve etkili erişimin sağlanması yükümlülüğünü* yargılanabilir bulması söz konusudur. Başka bir ifadeyle eğitim hakkı için Sözleşme’nin Ek 1. No’lu Protokolü’nün benimsediği anlayış, AİHM içtihatları aracılığıyla sağlık hakkı için benimsenmiştir diyebiliriz.

Konuya Türk Anayasa Mahkemesi’ne bireysel başvuru kararları bağlamında bakacak olursak Mahkeme de AİHM’in benimsediği anlayışı takip ederek acil tedavi hizmetlerine veya tıbbi müdahaleye erişememe sonucunda meydana gelen ölümü yaşam hakkına ilişkin pozitif yükümlülüğün maddi boyutuna aykırılık olarak değerlendirmektedir. Hatta Yüksek Mahkeme bu tür olayların tazminat yolu tüketilmediğinden kabul edilemezlik kararı verdiği tıbbi hataya ilişkin diğer başvurulardan açıkça farklılık gösterdiğini belirterek tazminat yolunun tüketilmediğinden bahisle kabul edilemezlik kararı vermekten imtina dahi etmektedir. Türk Anayasa Mahkemesi’nin söz konusu yaklaşımının AİHM’in yaklaşımı ile uyumlu olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim Anayasa Mahkemesi de AİHM gibi hastaneler ve sağlık çalışanlarının yeterliliği ile ilgili yapısal/düzenleyici bir eksikliğin varlığının yaşam hakkı ve maddi ve manevi varlığın korunması/özel hayata saygı hakkının pozitif yükümlülüklerin maddi boyutunun ihlali olacağını belirtmektedir. Bununla birlikte Anayasa Mahkemesi tıpkı Strasbourg Mahkemesi

⁹⁶ Vermeulen, Ben / van Roosmalen, Marjolein, “Right to Education”, Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, Pieter van Dijk vd. (Ed.), 5. bası, Cambridge, Antwerp and Portland: Intersentia, 2018, s. 890.

⁹⁷ Bkz. Case “relating to certain aspects of the laws on the use of languages in education in Belgium” (merits), 23.07.1968, Series A no. 6, para. 3

⁹⁸ Bkz. Ponomaryovi v. Bulgaria, (5335/05), 21.06.2011, para. 49.

⁹⁹ Ertay, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, s. 36.

gibi somut olayda münferit bir tıbbi kusur/ihmal olması durumunda ise söz konusu haklara ilişkin pozitif yükümlülüğün usuli boyutuna ilişkin bir değerlendirme yapmaktadır.

Özetle, devletin sağlık hizmetlerine ilişkin yükümlülüklerinin klasik haklar ekseninde yargılanabilirliğinde sağlık hizmetine ilişkin yükümlülüklerin negatif nitelikteki kısmının yargılanabilir olduğunu söyleyebiliriz. Bu husus ise bir ulusal sağlık politikası çerçevesinde politik organlar organlar tarafından oluşturulup tatbik edilen sağlık tesisleri ve hizmetlerinden faydalanmadan bireyleri mahrum bırakma veya sağlık tesislerine ve tedavi hizmetlerine erişimde ayrımcılık yapmadır. Nitekim yukarıda da incelediğimiz AİHM kararları ışığında zorunlu sağlık sigortası ve zorunlu aşı uygulaması gibi sağlık politikası çerçevesinde doğrudan pozitif edimlerle ortaya çıkan hizmetlerde siyasi sorun öğretisinin işletilmesi veya takdir marjının geniş bırakılması söz konusudur. Bu hususta sağlık hizmetinin pozitif niteliği haiz olup da yargılanabilirliği haiz tek unsuru olarak acil tedavi hizmetleri karşımıza çıkmaktadır. Nitekim hem uluslararası hem de ulusal yargısal içtihatlar, acil bakım/tedavi hizmetlerinde var olan bir eksiliğin ya da kusurun kaynakların yeterliliği ölçüsüne bağlanamayacağını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bu durumda dahi acil hizmetindeki eksikliğin yargılanabilmesi kişinin yaşam hakkı açısından somut bir müdahale oluşturmaya bağlıdır. Buna göre boş yatak kapasitesinin eksik olması, yoğun bakım ünitesinin donanımsal olarak eksik olması, bebek acil biriminde kuvöz bulunmaması gibi acil tedavi/bakım hizmetindeki bir eksiklikten dolayı kaynakların yetersizliğinin gerekçe olarak gösterilmesi söz konusu değilken acil tedavi/bakım hizmetleri içerisinde değerlendirilmeyen hizmette söz konusu olan bir eksiklik mevzuattan veya yapısal bir sorundan kaynaklanmaması koşuluyla genel olarak siyasi sorun öğretisinin kapsamına girmektedir.

SONUÇ

Gerek Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi sisteminde gerekse Türk Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru usulünde sosyal hakların doğrudan dava edilebilmesi mümkün değildir. Avrupa Konseyi'nin tercihinin arka planında Sözleşme'nin doğrudan uygulanabilir ve evrensel sınırları haiz olan hak kataloğunu tercih edip sınırlı devlet/hukuk devleti temin odaklı bir yargısal denetim mekanizması oluşturma gayesi yatmaktadır. Türk anayasal düzenindeki tercih ise esasen bireysel başvuru hususunda AİHS sisteminin takip edilmesinin bir yansımasıdır. Bu hususun esasen yadırganacak bir tarafı yoktur. Nitekim Federal Anayasa Mahkemesi bireysel başvurunun mümkün olduğu Alman anayasal düzeninde bireysel başvuru ağırlıklı olarak kişi hak ve özgürlükleri temelinde yapılabilir, çünkü 1949 Alman Anayasası, sosyal haklar kataloğuna yer vermemektedir. Yine Human Rights Act 1998 ile insan hakları

katalogunu kavuşan ve ulusal yargısal mercilere insan hakları ihlali iddialarını inceleme yetkisi tanınan İngiliz anayasal düzeninde de HRA'in AİHS'teki hak ve özgürlüklere yer vermesi karşısında sosyal hakların İngiliz mahkemeleri nezdinde HRA temelinde hak ihlali davasına konu olması mümkün değildir. Hollanda anayasal düzeninde ise anayasa yargısının açıkça yasaklanması karşısında Hollanda Yüksek Mahkemesi başta olmak üzere ulusal yargı mercilerinin AİHS'i kanun üzeri statüsünden dolayı yardımcı anayasa olarak nitelendirerek Sözleşme hakları ekseninde hak ihlali incelemesi yapması söz konusudur. Bu örnekler çoğaltılabilir. Buna göre insan hakları davalarında ve hak ihlali incelemelerinde klasik hak merkezli tercih ve anlayış hâlen devam etmektedir.

Bununla birlikte her geçen gün gerek uluslararası gerek ulusal mahkeme kararlarında hem sosyal haklara ilişkin yükümlülüklerin bazıları kişi klasik hakların koruma alanına entegre edilmekte hem de sosyal haklara ilişkin ulusal/uluslararası normlar klasik haklara ilişkin içtihatlarda destek norm olarak kullanılmaktadır. Bu husus sağlık hizmetleri açısından da geçerli olup söz konusu yaklaşımın bir sonucu olarak günümüzde acil tedavi hizmetlerini gereği gibi yerine getirme, sağlık hizmetlerine erişimin sağlanmasını engellememe, sağlık hizmetlerine erişimin sağlanmasında ayrımcılık yapmama gibi sosyo-ekonomik yükümlülüklerin yargılanabilir karakteri haiz olduğu kabul edilmektedir. Yine de acil hizmetleri dışında söz konusu yükümlülüklerin sosyal hakların negatif yönüne ilişkin olduğunu belirtmek gerekir. Yine de kişi hak ve özgürlükleri ile sosyal haklara ilişkin yükümlülükler iç içe geçtikçe sosyal hakların yargılanabilir kısımların da her geçen gün artması ve bu husustaki siyasi sorun öğretisinin git gide törpülenmesi muhtemeldir.

KAYNAKÇA

- Algan, Bülent*: Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2007.
- Asher, Judith*: Right to Health a Resource Manual for NGO's, Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2010.
- Bílková, Veronika*: "Justiciability of Human Rights". Elgar Encyclopedia of Human Rights, Christina Binder, Manfred Nowak, Jane A. Hofbauer, ve Philipp Janig (Ed.), Northampton, Massachusetts: Edward Elgar Publishing, 2022, s. 370-378. <https://www.elgaronline.com/display/book/9781789903621/b-9781789903621.justiciability.xml>. (E.T. 07.09.2025).
- Brems, Eva*: "Indirect Protection of Social Rights by the European Court of Human Rights". Exploring Social Rights: Between Theory and Practice, Daphne Barak-Erez ve Aeyal Gross (Ed.), Oxford, Portland and Oregon: Hart Publishing, 2007, s. 135-171.
- Bulut, Nihat*: Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2009.

- Courtis, Christian*: Courts and the Legal Enforcement of Economic, Social and Cultural Rights: Comparative experiences of justiciability Human Rights and Rule of Law Series 2, Geneva: International Commission of Jurists, 2008.
- Davis, D.M.*: “Socio-Economic Rights”, The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, András Sajó ve Michel Rosenfeld (Ed.) Oxford: Oxford University Press, 2012, 1020-1035.
- Ertaş, Türker*: Anayasa Hukukunda Sağlık Hakkı, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012. (Kısaltma: Sağlık Hakkı).
- Ertaş, Türker*: Karşılaştırmalı Anayasa Hukukunda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin Ulusal Statüsü ve Uygulanması, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2023. (Kısaltma: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi)
- European Social Charter. Treaty Office. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list>. (E.T. 12.09.2025).
- Ewing, K.D.*: “Economic Rights”, The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, András Sajó ve Michel Rosenfeld (Ed.), Oxford: Oxford University Press, 2012, 1036-1053.
- Fabre, Cecile*: “Constitutionalising Social Rights”. The Journal of Political Philosophy Cilt: 6, Sayı: 3, 1998, s. 263-284.
- Geyers, Sjef*: “The Right to Health Care”. European Journal of Health Law Cilt: 11, Sayı: 1, Mart 2004, 29-34.
- Grimm, Dieter*: “Types of Constitutions”, The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, Michel Rosenfeld ve András Sajó (Ed.), Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 98-132.
- Harris, David / O’Boyle, Michael / Bates, Ed / Buckley, Carla M.*: Law of the European Convention on Human Rights. 5. bası, New York: Oxford University Press, 2023.
- Heringa, Aalt Willem*: Constitutions Compared: An Introduction to Comparative Constitutional Law. 6. bası, Den Haag: Eleven, 2021.
- Hunt, Paul*: The Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health, Geneva: UN, 2004.
<https://digitallibrary.un.org/record/591658>. (E.T. 10.09.2025).
- Individual Communications. OHCHR, <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/individual-communications>. (E.T. 11.09.2025).
- International Covenant on Civil and Political Rights, OHCHR, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>. (E.T. 11.09.2025).
- International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, OHCHR, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>. (E.T. 11.09.2025).
- Juškevičius, Jonas, / Balsienė, Janina*: “Human Rights in Healthcare: Some Remarks on the Limits of the Right to Healthcare”, Jurisprudence/Jurisprudencija Cilt: 4, Sayı: 122, 2010, s. 95-110.
- “Justiciability”. Cornell Law School - LII Legal Information Institute, 2025.
<https://www.law.cornell.edu/wex/justiciability#:~:text=Justiciability%20refers%20to%20the%20types,the%20court%20cannot%20hear%20it>. (E.T. 06.09.2025).
- Kaboğlu, İbrahim Özden*: “Anayasa’da Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları”, Anayasal Sosyal Haklar (Avrupa Sosyal Şartı – Karşılaştırmalı Hukuk ve Türkiye), İbrahim Özden Kaboğlu (Ed.), İstanbul: Legal Yayıncılık, 2012, s. 15-34.
- Kalabalık, Halil*: İnsan Hakları Hukuku. 2. bası, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2009.

- Koch, Ida Elisabeth*: Human Rights as Indivisible Rights – The Protection of Socio – Economic Demands under the European Convention on Human Rights, Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2009.
- Lavrysen, Laurens*: “System of Restrictions”, Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, Pieter van Dijk, Fried van Hoof, Arjen van Rijn ve Leo Zwaak (Ed.), 5. bası, Cambridge, Antwerp and Portland: Intersentia, 2018, s. 307-330.
- Lemmens, Koen*: “General Survey of the Convention”, Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, Pieter van Dijk, Fried van Hoof, Arjen van Rijn, ve Leo Zwaak (Ed.), 5. bası, Cambridge, Antwerp and Portland: Intersentia, 2018, s. 1-78.
- Louis, Fisher / Harriger, Katy J.*: American Constitutional Law. 12. bası, Durham, North Carolina: Carolina Academic Press, 2019.
- Martinez, Jenny S.*: “Horizontal Structuring”, The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, Michel Rosenfeld ve András Sajó (Ed.), Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 547-575.
- Ssenyonjo, Manisuli*: Economic, Social and Cultural Rights in International Law, Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing, 2009.
- Talas, Cahit*: Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992.
- General comment no. 14 (2000), The right to the highest attainable standard of health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights, Geneva, 2000, <https://digitallibrary.un.org/record/425041>, (E.T. 06.09.2025).
- Vermeulen, Ben / van Roosmalen, Marjolein*: “Right to Education”, Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, Pieter van Dijk, Fried van Hoof, Arjen van Rijn, ve Leo Zwaak (Ed.), 5. bası, Cambridge, Antwerp and Portland: Intersentia, 2018.
- Vile, John R.*: A Companion to the United States Constitution and Its Amendments. 5. bası Santa Barbara, California: Preager, 2010.